

Człowiek jako architekt życia - perspektywa humanistyczna i społeczna

Redakcja naukowa

Aleksandra Jędryszek-Geisler

WYDAWNICTWO
PASH

**Człowiek jako architekt
życia - perspektywa
humanistyczna i społeczna**

**Człowiek jako architekt
życia - perspektywa
humanistyczna i społeczna**

POD REDAKCJĄ

ALEKSANDRY JĘDRYSZEK-GEISLER

LONDYN 2023

Aleksandra Jędryszek-Geisler
– Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie
03-772 Warszawa, ul. Kawęczyńska 36

RECENZENCI

Tetiana Dubovyk
Aleksandra Jędryszek-Geisler
Rafał Maćkowiak
Patrycjusz Matwiejczuk
Klaudia Mucha-Iwaniczko
Mirosław Szcześniak
Monika Urbańska
Ewa Wojtowicz

KOREKTA JĘZYKOWA

Klaudia Mucha-Iwaniczko

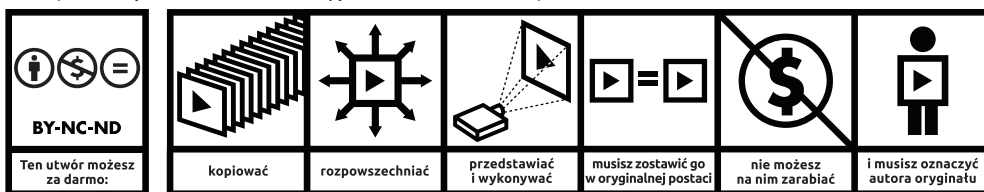
SKŁAD I ŁAMANIE

Rafał Maćkowiak

PROJEKT OKŁADKI

Sylwester Kurowski

Wydane przez Publishing Polish Academy of Social Sciences and Humanities

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska – Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych). Jest to najbardziej restrykcyjna z licencji.
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

Wydanie I, Londyn 2023

ISBN 978-1-5272-9524-7

Publishing Polish Academy of Social Sciences and Humanities

e-mail: wydawnictwo@passhlondyn.eu

SPIIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I. Ways to preserve the mental health of soldiers as a result of active combat action (Dimitrieva Tetyana Ivanivna) . . .	9
Rozdział II. Literatura wobec pandemii COVID-19 i wojny w Ukrainie. Strategie ucieczki i strategie walki (Katarzyna Buchinger-Janasz)	23
Rozdział III. Polish GI Joe goes to war - from shock to commonness (Bartosz Bukowski).	35
Rozdział IV. Wybrane elementy filozofii stoickiej jako fundament dla Racjonalnej Terapii Zachowania (Joanna Smoluk-Stachowska) . . .	41
Rozdział V. Akceptacja lub odrzucenie różnych przejawów kultów jako zgodnych lub niezgodnych z człowieczeństwem (Beata Maria Gaj).	63
Rozdział VI. Pamięć agonistyczna jako metoda badań nad tekstami kultury na przykładzie <i>Trojanek</i> Eurypidesa oraz <i>Ulissesa</i> Jamesa Joyce'a (Józef Legierski)	73
Rozdział VII. Intellectual movie club as the humanization of educational process extracurricular work (Lebiedieva Nadiia Anatoliyivna)	95
Rozdział VIII. Model adaptacyjny jednostki w kontekście kryzysu w środowisku pracy (Maciej Stachowski)	119
Rozdział IX. Promoting collaborative mentoring and sustainable development goal eight (8) amongst businesses: empirical evidence from Africa (Jubril Bolaji, Olubiyi Timilehin Olasoji)	139

=

WSTĘP

Człowiek od wieków poszukiwał istoty, sensu i celu swojego życia. Z czasem odkryto zdolność do konstruowania własnych dróg życiowych opartych na wybranych wartościach, zdolność do kreowania satysfakcjonujących więzi społecznych i wpływania na otaczającą rzeczywistość.

Publikacja, którą oddajemy w ręce Czytelnika, ma na celu przybliżenie różnych aspektów funkcjonowania człowieka z perspektywy nauk humanistycznych i społecznych. Jest ona wynikiem naukowej refleksji nad wykorzystaniem przez człowieka osobistego potencjału. Temat został omówiony z różnych perspektyw, z punktu widzenia: psychologii, pedagogiki, literaturoznawstwa, filozofii, kinematografii a nawet zarządzania i marketingu. Wieloaspektowe podejście do kształtowania życia stanowi o unikatowości tego opracowania.

„Człowiek jako architekt życia - perspektywa humanistyczna i społeczna” to książka, która zaprasza do głębszego zrozumienia potężnej roli, jaką odgrywa człowiek w kształtowaniu swojego życia oraz świata, w którym żyje. W publikacji autorzy zgłębili różnorodne tematy związane z ludzkim doświadczeniem – od indywidualnych wyborów życiowych, rozwoju osobistego i dążenia do szczęścia, po wyzwania związane z relacjami międzyludzkimi, konfliktami społecznymi i aspiracjami globalnej wspólnoty. Poruszyli też problematykę oddziaływania człowieka na tworzenie życiowej przestrzeni, wartości i etycznych zasad będących codziennym drogowskazem. Analizowali również czynniki sprzyjające konstruktywnej i harmonijnej współpracy w społeczeństwie. Te niezwykle istotne, szczególnie z perspektywy aktualnej sytuacji społeczno-politycznej, tematy autorzy umieścili w różnych kontekstach kulturowych i definiowali poprzez pryzmat różnych regionów świata.

Mam nadzieję, że książka będzie dla Czytelników inspirującym przewodnikiem w refleksyjnej podróży zgłębiającej różnorodność świata społecznego i praktycznym odniesieniem w budowania bardziej świadomego i odpowiedzialnego życia.

Aleksandra Jędrzysek-Geisler

ROZDZIAŁ

Dimitrieva Tetyana Ivanivna

Graduate student of Mykolayiv National University

them. V.O. Sukhomlinsky

WAYS TO PRESERVE THE MENTAL HEALTH OF SOLDIERS AS A RESULT OF ACTIVE COMBAT ACTION

Abstract. Socio-psychological adaptation of participants in military operations who have suffered the psychotraumatic effects of combat stress is an extremely relevant practical, scientific and social problem for Ukrainian realities. The relevance of the chosen topic is confirmed by active combat operations on the territory of Ukraine, which has been ongoing since 2014 until today. In our opinion, the socio-political conditions of our present and the colossal demand of modern military realities make a broader consideration of this phenomenon both theoretically and empirically extremely relevant.

Keywords: psychotraumatic, socio-psychological, Ukraine

Today, the issue of human mental health is one of the most pressing problems of mankind, especially for people in uniform. Military service is one of the most extreme types of professional activity. In conditions of military conflict and prolonged stress, the body's defenses are depleted, a person's adaptive capacity is lost, there is a real danger of psychosoma-

tic diseases, and overall health deteriorates. Continuous and long-term participation in active hostilities requires high psychological endurance and stress resistance from servicemen in conditions of constant threat. The events taking place in the area of active hostilities are characterized by high intensity, tension, and ephemerality. These extreme conditions of activity encourage the functioning of the psyche of the serviceman at the limit of allowable loads. One of the most important issues today is the need to address the issues of mental health and further psychological rehabilitation of the military after active hostilities.

Mental health is a state of well-being in which a person can realize his or her potential, cope with the stresses of life, work productively and productively, and contribute to the life of his or her community. But there are situations when a serviceman in the most dangerous moments of the battle is forced to act contrary to the instincts of self-preservation, the needs of his own body for the sake of high purpose and interests. He must perform a combat mission, overcoming the resistance of his nature and innate regulators of activity.

In combat, a serviceman feels a number of feelings, but his main condition is stress.

Stress - (English «tension», «pressure») is a concept used to define a wide range of human states and actions that have arisen as a result of reactions to various extreme influences (stressors).

Depending on the type of stress, psychologists study the consequences they cause at the physiological, psychological, and behavioral levels. With rare exceptions, these consequences are negative.

Combat stress is a set of conditions experienced by servicemen in the process of adaptation to adverse factors for their lives, threatening vital values in a combat situation.

The intensity of a serviceman's experience of combat stress depends on the interaction of two main factors:

- the strength and duration of the impact on the psyche of the serviceman of combat stressors;
- features of the serviceman's response to their influence.

Different combat stressors are divided into specific and non-specific for the combat situation. The first has a high level of stress and include:

- situations that threaten the life and physical integrity of the serviceman;
- injuries, contusions, injuries, and radiation doses; death of loved ones and colleagues;
- horrifying pictures of death and human suffering;
- cases of death of comrades-in-arms, civilians, for which the serviceman ascribes responsibility;
- events that have affected the honor and dignity of the serviceman.

The second group includes stressors inherent in both the combat situation and other types of stressful situations:

- long-term performance of intense activity;
- increased level of potential threat to life;
- long-term restriction of basic biological and social needs;
- abrupt and unexpected changes in the conditions of service and life;
- difficult ecological living conditions;
- lack of contact with relatives;
- inability to change the conditions of their existence;
- intense and prolonged interpersonal conflicts;
- increased responsibility for their actions;
- the possibility of death, injury or captivity.

The consequences of combat stress in servicemen can manifest themselves in such forms as:

- obsessive memories, experiences, insults, feelings, reminiscent of the traumatic situations of hostilities that occur, often spontaneously and make a strong impression on the serviceman with its resemblance to the experience;
- inability to recall events or their individual circumstances that occurred in a traumatic situation;
- difficulty falling asleep, sleep disorders, nightmares; various kinds of fears (fear of darkness, heights, loneliness, etc.);
- sharp mood swings from high-elevated to depression and sadness;
- uncontrolled outbursts of anger and vicious-aggressive reactions;
- experiences, actions, unreasonable petty meticulousness to those present;
- retardation of thinking;

- inability to fully concentrate on solving a problem, to perform one activity;
- difficulty remembering simple information; a sharp decline in efficiency and productivity.

The consequences of combat stress are often accompanied by: the appearance of headaches and dizziness; painful or unpleasant sensations in the heart, and stomach; increased sweating; a sharp decrease or increase in appetite, and sexual activity; feeling broken; uncontrolled trembling of the hands, feet, head, age and other parts of the body, as well as exacerbation of somatic diseases that have manifested themselves before.

Participation in military events is powerful stress that leads to functional disorders of the body, the development of somatic diseases and pathological reactions. After the military experiences combat experience, wounds, contusions, and death of their comrades, their consciousness changes. They return home to other people.

Combat stress has many different configurations: from the stressful effects of news of the war on television, or rumors of loss of loved ones, destruction, forced relocation, violence or cruelty, death [2].

All factors of combat stress lead to:

- big, unexpected and inevitable changes in life;
- losses of various types: loss of life, security, affiliation, social status and status, food security;
- the uncertainty of what is happening and how the fighting may end;
- the unpredictability of its short or long existence.

Post-traumatic stress disorder is an appropriate response to excessive emotional stimuli, to the actual stressful situation that has occurred, and goes beyond ordinary human experience. Post-traumatic stress disorder occurs as a delayed or prolonged response to a crisis event or situation of a threatening or catastrophic nature and can provoke distress in anyone.

Psychotraumatic situation - an extreme critical event that has a significant negative impact (extreme psychogenic impact) on the individual and requires psychological assistance and rehabilitation.

Psychogenic disorders are observed in a significant number of servicemen who have suffered as a result of participation in armed conflict. This requires prompt assessment of their condition, the prognosis

of disorders, and conducting all possible treatment and rehabilitation measures.

It is very difficult for veterans to adapt to a peaceful life due to indifference, lack of support, even among family members, and due to financial difficulties. As a result, there are problems with alcohol and drug addiction and even suicide attempts. To do this, a system of psychological rehabilitation of participants in hostilities must be established.

Let's consider in more detail the manifestations and diagnosis of post-traumatic stress disorder (PTSD):

The presence in the life of an event that goes beyond ordinary human experience.

When diagnosing it is important to highlight the traumatic image. The mechanism of substitution (displacement) of traumatic events, basically does not allow the person who has PTSD to determine the real traumatic factor.

The presence of a traumatic event in a person's life experience (which for most people is a factor) allows a person to be included in the risk group for PTSD.

Regular return of the human psyche to the experiences associated with traumatic events.

Experiences are obsessive, recurring, and evoke unpleasant emotional memories with the progressive verbal negativity of today. The presence of a fantasy basis, the inability in detail at all levels of perception to restore the traumatic situation. In the acute phases of PTSD, there is a tendency to self-aggression, loneliness, communication disorders, and sudden, unmotivated rebirth in the memory of various aspects of traumatic events. Most often it is provoked by any similar events or circumstances associated with traumatic factors.

Constant recurrence of dreams and nightmares associated with traumatic events. Typically, these are 1-2 situations that are not very different from dream to dream and are life-threatening. One of the strong impressions is the impossibility to prevent life-threatening in a dream (muscle weakness in a dream) - pulling the shutter, pressing the trigger, pulling out a knife, running away, and so on. The tension of the psyche and muscles during awakening, the feeling of panic, and the inevitability of

disaster create a state of a terrible nightmare, which quickly depletes the psyche and deepens the process of psychosomatic negative changes in the body.

Military PTSD dominates in the images created by the psyche, even in cases of integration of military and civilian PTSD.

Psychotraumatic dreams and night terrors are combined with other types of sleep disorders.

A person's persistent desire to avoid or «block» anything that reminds him of injuries.

The combination of the desire to return the psyche to psycho-traumatic experiences and their stable avoidance leads to a state of ambivalence, which exacerbates the internal discomfort and subdepression (low depression) of behavioral reactions.

Ambivalence (from the Latin *ambo* - «both» and the Latin *valentia* - «force») - a double attitude to something, especially - a double experience, which is manifested in the fact that one object causes a person two opposite feelings.

Ambivalence is the reason for giving up a favorite hobby (before an injury), changing activities and places of work, residence. This condition with high negativity is the reason for the extreme non-obligation of a person with PTSD in communication and professional activities. The characteristic emotional blockade, is perceived by others as calm, endurance, and emotional balance. In fact, it is a protective type of behavior called «numbness.»

There is a feeling of alienation, and isolation from all those around him, it is exacerbated by disorders in communication, including with loved ones - wife, children, friends, parents. Sharpness or negativism prevails in the relationship, evil sarcasm, increased demands, and a sharp break in the relationship are demonstrated. In relationships with loved ones, an outbreak of love and care alternate with rejection, emotional insensitivity.

In the future, this style of behavior in communication is becoming more entrenched, there is a feeling of a «shortened» future, «absence of tomorrow.»

Persistent symptoms, which predominate in the process of violation over inhibition, appeared after the injury. Characterized by: sleep disor-

ders; increased irritability and anger; loss of attention, memory, situational inattention; hypertrophied vigilance in normal life; unmotivated risk-taking and rapid psychophysical exhaustion during reactions; hypertrophied initial reaction to a sudden stimulus; high level of physiological reactivity to events associatively similar to traumatic.

According to foreign psychologists, the diagnosis of PTSD requires at least two of these symptoms, reflecting an increased level of excitability.

Increased manifestation of alcohol or drug addiction.

The above symptoms create a favorable foundation for alcoholism or drugs, which goes unnoticed and deeply for those suffering from PTSD. For example, alcohol dependence in PTSD sufferers occurs in 4-5 weeks, which is 10-12 times higher than in a person without PTSD.

Quite a large percentage of sexual disorders of various kinds on a psychological basis at the same time with rapid physiological exhaustion under the influence of symptoms of PTSD.

Feelings of guilt. It is usually associated with traumatic events, transferred to normal life. Psychologically «blurs» the socially significant «I - the image», creates a sense of internal vulnerability and flaws. Verbal is often expressed in self-learning, which is a hidden form of the increased need to confirm the importance of the individual, his «I». Self-abasement can be combined with boasting, similar to examples of self-importance [3].

There are additional symptoms of post-traumatic stress disorder (PTSD), namely:

Unmotivated alertness. The person begins to distrust those present. Keep a close eye on everything that happens around. In combat, this can be useful because it can help identify the enemy. However, this state of excessive vigilance can haunt a person even in calm conditions, which are far from the place of active military conflict.

“Explosive” reaction to external factors. Loud sounds, sudden movements and even flashes of light can cause an unpredictable reaction. The sound of a car engine or the explosion of fireworks will make a person who has survived the hell of shelling fall or run in search of shelter. This is a natural reaction of the body to external stimuli - the psyche begins to associate them with danger and forces a person to respond accordingly.

Dulling of emotions. Psychologists recognize that in most cases, people (both military and civilian) who have survived the fighting may lose all or part of their ability to express themselves emotionally. After a traumatic experience, it is difficult for these people to establish close and friendly relationships with those around them. It is also difficult to feel joy, love, and creativity.

Aggression. Usually, this applies to physical manifestations, but there are also mental, emotional and verbal aggression. Simply put, a person may be inclined to use force on those present whenever he wants to achieve his goal, even if the goal is not important.

Impaired memory and concentration. Excessive psychological stress, fear, and other negative emotions can cause temporary memory impairment. People who have survived the horrors of war often cannot concentrate even on simple things, they are in a mode of “hanging” consciousness. At some point, concentration can be great, but with the advent of a stimulus, a person is no longer able to concentrate.

Depression. Nervous exhaustion, apathy and a negative attitude toward life can signal the onset of depression.

General anxiety. Manifested at the physiological level (insomnia, indigestion, headaches), in the mental sphere (for example, unfounded fear of persecution), in emotional experiences (feelings of insecurity, guilt complex).

Attacks of rage. These are not outbursts of moderate anger, but outbursts of rage, similar in strength to a volcanic eruption. The human psyche in combat works like a spring that mobilizes all the forces of the body. However, if the nervous system is not given the necessary rest, not to be able to mentally relax, the body can react with a nervous breakdown, an explosion of uncontrolled aggression.

“Unsolicited” memories. One of the most striking symptoms of PTSD. These memories can occur both in a dream and in everyday activities. They appear when the environment is somewhat reminiscent of what was “at the time”. That is - directly in case of injury: smell, sound, etc. The main difference from ordinary memories is that post-traumatic memories are accompanied by strong feelings of anxiety and fear.

Problems with sleep. Regular sleep deprivation, which leads to extreme nervous exhaustion, complements the picture of symptoms of post-trau-

matic stress disorder. Insomnia is also caused by high levels of anxiety, inability to relax, as well as feelings of physical or “mental” pain that does not pass [3].

The war in Ukraine highlighted the problem of post-traumatic stress disorder (PTSD). The results of international research in countries where the war took place show that the prevalence of PTSD among those who were in the war zone (both military and civilians) has doubled to 15-20%. However, research shows that most people who have experienced a traumatic event will not have any mental health problems; a significant number of people with PTSD recover spontaneously. It is also important to realize that a significant proportion of people who have experienced a traumatic event will not have mental health problems immediately, but may appear over time. It is important to remember that these problems can manifest not only as PTSD, but also in the form of other disorders, including: substance abuse, depression, anxiety disorders, control disorders, outbursts of anger, etc.

Actions of the first psychological help to the serviceman which the family can provide:

- encourage the serviceman to tell about his feelings;
- tell the victim about your feelings for him;
- remind that human experiences are normal;
- be prepared not to speak at all - it is important to the serviceman that you are near.

Most servicemen are psychologically unable to return to the system of social relations and norms of peaceful life on their own, so there is a need for specialized social and psychological assistance. Such socio-psychological rehabilitation is a kind of psychological assistance aimed at restoring the lost or disturbed mental abilities and health of servicemen.

That is why the preservation of mental health is a set of measures of medical and psychological nature (medical, psychological, administrative) aimed at preserving, restoring and correcting psychophysiological and mental functions, achieving a high level of combat capability of servicemen affected by traumatic factors and injured this, as well as the creation of favorable conditions for their further successful performance of official duties. Thus, medical and

psychological care is a set of health-improving activities carried out by mental health professionals in the event of combat mental trauma, as well as to minimize traumatic situations for health, support and rapid recovery of mental health. Mental health professionals are those who have the appropriate education and training to diagnose and treat mental and behavioral disorders. These include: doctors (psychiatrist, psychologist, psychotherapist, psychophysiological), junior specialists with medical education (nurse, paramedic), who have training in mental health, specialists in psychology (officer-psychologist, officer for moral and psychological support), social workers and other workers who have the appropriate education and special qualifications and participate in the provision of medical and psychological assistance [1].

Medical and psychological rehabilitation is aimed at the personality of the serviceman, his self-esteem, communicative properties, needs, psychological mechanisms of compensation and protection, ways of behavior in the family, in the professional team and in other social groups. Its task is to eliminate painful symptoms (neurotic, neurosis-like) as soon as possible, to overcome hypochondriac fixations, and so on.

Medico-psychological rehabilitation is a set of treatment-and-prophylactic, rehabilitation and health-improving measures of medico-psychological nature, aimed at preserving and restoring psychophysiological and mental functions, optimal performance and social activity of servicemen who have suffered as a result of extreme psychogenic effects. fighting.

The rapid return of participants in modern wars to peaceful living conditions creates a number of psychological problems, namely: a serviceman can take part in a combat clash in the combat zone in the morning, another serviceman can replace him at a combat post in the afternoon, and he can appear on the streets in the evening. a city that lives a peaceful life. It is difficult to predict the reaction of a soldier who has just left the battle and the consequences of conflict situations.

Psychological rehabilitation of servicemen is a set of measures provided to servicemen during the period of arrival at the point of permanent deployment of a military unit after performing assigned tasks from the area of hostilities and before leaving for vacation [2].

Basic principles of rehabilitation by types:

principles of social rehabilitation - stages, differentiation, complexity, continuity, consistency and continuity in carrying out rehabilitation measures;

principles of medical rehabilitation - continuity, validity, complexity, accessibility, flexibility;

principles of professional rehabilitation - integrativity, finality, individuality, localization;

principles of psychological rehabilitation:

- partnership - involves all possible involvement of the patient in the treatment and rehabilitation process; -

diversity of efforts - involves the focus of the rehabilitation process on different areas of life;

- unity of psychosocial and biological methods of influence;

- continuity and optimal duration of rehabilitation measures;

- stepwise - involves the creation of «transitions» from one rehabilitation measure to another;

- professionalism - involves the involvement of psychophysiological rehabilitation of specialists who have special training in assessing the functional state of man, have methods of socio-psychological study and psychophysiological examination;

- validity of measures - involves the selection of reliable, affordable and optimal methods of psychological rehabilitation, tested by many years of practice, which can be implemented in the conditions of the patient's stay in the hospital. Methods of psychological rehabilitation should be chosen taking into account the peculiarities of the functional state of the somatic and mental spheres of the serviceman after a combat injury and the therapy prescribed by a doctor;

- individuality - provides in the process of its planning and accounting of the level of reduction of professionally important qualities, the presence of pathocharacterological changes in personality, susceptibility and tolerability by clients of various medical and psychological methods.

In the implementation of socio-psychological readaptation of participants in military conflicts is of great importance to work with

society, which are preparing for the return of veterans to a peaceful life. It is his willingness and ability to accept people with a traumatized psyche that largely determines whether the psychological consequences of participating in the war develop or whether the military continues to perform public duties in the peaceful life of society.

Another problem is the fact that the need for psychological assistance is considered by many veterans as a sign of weakness, as a result of which memories of the war are kept. This is due to the fear of being condemned in society, the destruction of the stereotype that «strong people do not need help» is considered significant. No less important is the self-isolation of the military, which is caused by experience, or - frustration, which is caused by different expectations of return and the actual result.

Often people returning from the war zone have a kind of shock in the face of the realities of peaceful life. It is difficult for them to get used to the idea that at a time when they risked their lives, nothing had changed in the country, in the army, and society did not notice their absence at all. Moreover, it turns out that not all people share their views on the purpose, nature and methods of warfare. This can cause a state of mental shock, lead to serious mental disorders in war veterans, to form in them a sense of hostility to the social environment [3].

Thus, the problem of psychological consequences of combat stress today is extremely relevant and socially significant for Ukrainian realities: thousands of people with experience of combat traumatic stress have returned home. In the event that the listed tendencies and features of the mental life of war veterans are not considered in work with them, preconditions for the emergence of difficult psychological and social consequences are created. Along with despair, frustration, apathy, servicemen can develop personal transformations, develop a distorted, pathological picture of the world, and form aggressive, conflicting behavior. The unprepared, spontaneous collision of combatants with the realities of peaceful life threatens to intensify their psychotraumatization and manifestations of post-traumatic stress disorders.

References

- Blinov O. A. Psychology of combat mental trauma: monograph, 2016. 246 p.
- Blinov O. A. Bulletin of the National University of Defense of Ukraine. Types and directions of psychological assistance to psychologically traumatized servicemen: Coll. of Sciences. works Kyiv, 2014. P. 168-173.
- Kryvokon N.I. Problems of modern psychology. Socio-psychological support as a factor in overcoming difficult life situations: coll. of science works Kyiv, 2015. P. 319-328.
- L. A. Kiriienko, S. V. Kushnarev Psychological support of employees of the Ukrainian Armed Forces and military personnel of the National Guard - participants in the anti-terrorist operation: monograph, 2015. 123 p.

ROZDZIAŁ

Katarzyna Buchinger-Janasz (orcid.org/0000-0003-2207-2964)

Polish Academy of Social Sciences and Humanities

E-mail: kbuchinger.janasz@gmail.com

LITERATURA WOBEC PANDEMII COVID-19 I WOJNY W UKRAINIE. STRATEGIE UCIECZKI I STRATEGIE WALKI

Abstrakt. Artykuł porusza kwestię reagowania literatury na sytuacje graniczne. Autorka, dokonując próby przybliżenia i usystematyzowania możliwych do zauważenia odpowiedzi twórców na aktualne zagrożenia w dobie pandemii COVID-19 i w obliczu wojny w Ukrainie, opiera się na współczesnej koncepcji psychologicznej, określającej możliwe style radzenia sobie ze stresem. Analizuje literackie strategie ucieczki i literackie strategie walki w sytuacji konfrontacji z wyżej wymienionymi zagrożeniami na podstawie wybranych przykładów z najnowszej literatury polskiej i ukraińskiej. Dokonuje także próby antycypowania literackich strategii postpandemicznych i postwojennych.

Słowa kluczowe: pandemia; Ukraina; strategie literackie

1. Wstęp

“Poezja najszybciej reaguje. Pewnie dlatego, że wiersz utrwała chwilę i można go też stosunkowo szybko napisać. Żeby napisać powieść, potrzeba więcej czasu, dystansu i szerszego oglądu”. Te zdania Anety Kamińskiej (2022) najtrafniej uzasadniają dobór materiału badawczego, aby dokonać próby przybliżenia i usystematyzowania możliwych do zauważenia odpowiedzi twórców na aktualne zagrożenia w dobie pandemii COVID-19 i w obliczu wojny w Ukrainie. Opieram się na współczesnej koncepcji psychologicznej dotyczącej stresu. Stres to „proces, za pomocą którego czynniki środowiskowe zagrażają równowadze organizmu lub ją naruszają i za pomocą którego organizm reaguje na zagrożenie” (Gatchel i inni, za: Grygorczuk, 2008, s. 11). Na temat samego stresu, jego źródeł i etiologii powstało bardzo wiele prac naukowych. Opracowano teorie biologiczne, psychologiczne i inne, dla niniejszych rozważań znaczące będą jednak klasyfikacje stylów radzenia sobie przez ludzi w sytuacjach stresogennych. Wszystkie te klasyfikacje oparte są na klasycznej teorii Miller z 1987 roku, wyróżniającej dwa główne style: unikania i konfrontacji. Badania późniejsze wprowadzały kolejne koncepcje, zwracając uwagę na brak homogeniczności wymienionych wyżej stylów. O ile styl reagowania na stres zdefiniować można jako pojedynczy wymiar, dyspozycję lub cechę jednostki, to strategia radzenia sobie będzie rozumiana jako poznawcze i behawioralne wysiłki, podejmowane przez jednostkę w konkretnej sytuacji stresogennej (Wrześniewski, 2000). Do takich strategii należą: strategia prewencyjna, strategia walki, strategia ochrony i strategia ucieczki (Ratajczak, 2000). Jednak w świadomości społecznej najbardziej utrwaliły się, choć dość powierzchownie rozumiane, strategie ucieczki i strategie walki, co stanie się osią dalszej części wywodu, skupiającego się na strategiach samych twórców, strategiach, które wynikają z wysiłku, towarzyszącemu zmaganiu się z sytuacjami granicznymi w jakich owi twórcy się znaleźli.

2. Wyludnienie i zamknięcie. Literatura wobec pandemii COVID-19

Podczas pandemii koronawirusa media informowały, że we Francji i we Włoszech wzrosła sprzedaż *Dżumy* (Instytut Książki, 2020). Świat na nowo odkrył, że egzystencjalizm jest humanizmem. Nawiązanie do powieści Alberta Camusa pojawia się tutaj nieprzypadkowo. Odczytana dosłownie warstwa znaczeniowa utworu francuskiego egzystencjalisty roztacza przed czytelnikiem panoramę bohaterów, będących emblematami możliwych postaw człowieka wobec epidemii dżumy w Oranie. Symboliczne odczytanie pozwala natomiast rozszerzyć interpretację i uogólnić: bohaterowie powieści parabolicznej Camusa muszą odnaleźć się w sytuacji konfrontacji ze złem: chorobą, wojną, okupacją, totalitaryzmem. Uniwersalizm tych postaw może prowadzić do wniosku, że i dziś powinno się zauważyć u twórców strategię zarówno związane z ucieczką (Rambert, Cottard), jak i walką (Tarrou, Rieux). Zdaje się jednak, że dominującą dotychczas strategią literatury wobec epidemii XXI wieku będzie jednak ucieczka.

Pandemia determinuje izolację i izolacji sprzyja. Wymuszone lub świadomie wybrane odosobnienie sprawia, że zamiera życie, a człowiek wobec sytuacji zagrożenia jest sam. Owa samotność i „rozdzielenie ze światem” może być inspirujące dla twórców. Olga Tokarczuk (2020a, s. 155) w nocie zamieszczonej na końcu *Czułego narratora* wyznaje:

tę książkę w jakimś sensie zawdzięczam pandemii. To właśnie w czasie lockdownu pojawiła się we mnie potrzeba uporządkowania wcześniejszej twórczości eseistycznej, nie tylko z ostatniego roku, ale i z lat wcześniejszych.

W felietonie, napisanym dla „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, któremu tytuł nadała redakcja portalu culture.pl, noblistka stwierdza:

dla mnie już od dłuższego czasu świata było za dużo. Za dużo, za szybko, za głośno. Nie mam więc „traumy odosobnienia” (...). Czy aby nie jest tak, że wróciliśmy do normalnego rytmu życia? Że to nie wirus jest zaburzeniem normy, ale właśnie odwrotnie - tamten hektyczny świat przed wirusem był nienormalny? Wirus przypomiał nam przecież to, co tak namiętnie wypieraliśmy, że jesteśmy kruchymi istotami, zbudowanymi z najdelikatniejszej materii. Że umieramy, że jesteśmy śmiertelni. (...) Lęk przed chorobą zawrócił nas z zapętlonej drogi i z konieczności przypomniał o istnieniu gniazd, z których pochodzimy i w których czujemy się bezpiecznie. (Tokarczuk, 2020b).

Autorka *Ksiąg Jakubowych* wskazuje na brutalną prawdę, z którą człowiek w sytuacji pandemii musi się zmierzyć: on sam nie jest nieśmiertelny, a kontemplowany w ponurym akordzie *vanitas* świat nie jest już schronieniem. Jak pisze Tokarczuk, sytuacja zagrożenia chorobą uwypukla nierówności społeczne, wieszczy kryzys.. „Nadchodzą nowe czasy”, konstatuje Tokarczuk (2020b). Lęk przed nieznanym, spotęgowany jeszcze przez lęk o własne zdrowie i życie będzie rodził chęć ucieczki. I właśnie ta strategia - ucieczki od świata - sprofanowana *fuga mundi* będzie wyraźnie dominowała w twórczości polskich poetów, reagujących na rzeczywistość.

Pandemia spopularyzowała, czemu trudno się dziwić, narracje chorobowe, maladyczne. Twórcy potraktowali stan zagrożenia chorobą jak każdy inny element rzeczywistości. Co jednak ciekawe, specyficzna metaforyzacja koronawirusa i pandemii miała wpływ na zmianę perspektywy z masowości doświadczenia choroby („my”) w kierunku perspektywy związanej z indywidualizacją doświadczenia („ja”). Zwraca na to uwagę Agnieszka Wojtukiewicz (2020), wskazując, oprócz znanych już wcześniej metafor choroby jako wojny, przemocy, terroru¹, tak bardzo krytykowanych przez Susan Sontag, jedną z prekursorok mówienia o chorobie jako metaforze (zob. Sontag, 1999), także na animizację², pojawiające się już podczas chińskiej pandemii SARS. Ta zmiana perspektywy, na jednostkową, generuje przyjmowanie postaw obronnych, wycofywania się, ucieczki, emigracji wewnętrznej.

Swoje rozważania na temat strategii ucieczki opieram o utwory zamieszczone w wydanej przez Instytut Literatury jednodniówce *Wiersze w czasach zarazy*. Tom otwiera wiersz Anny Adamowicz (2020), który może zostać odczytany jako marzenie o wielkiej ucieczce, a także jako utwór wyznaczający kierunki strategii wobec pandemii dla prawie całego tomu. Wirus zostaje tu oswojony za pomocą peryfrazy i zdrobnienia, co sugeruje próbę wyparcia złowieszczego słowa koronawirus. „Ja” mówiące obwieszcza:

¹ Na przykład: „walka z pandemią”, „walka o życie pacjentów”, „starcie z koronawirusem”, „wojna przeciwko koronawirusowi”, „bój o życie pacjentów”, „lekarze pracują na pierwszej linii frontu”, „poszukiwanie skutecznej broni przeciwko koronawirusowi”, społeczeństwo powinno poznawać „różne strategie walki z koronawirusem”.

² Na przykład: „koronawirus szaleje”, „koronawirus zabija”, „koronawirus uderza”, pandemia z kolei „słabnie”, „zamknęła (ludzi) w domach”, „zeszła pod ziemię”.

jedyna zbrojna rewolucja jakiej pragnę
 to okruczeństwo DNA w kuleczce z białka
 który wyludni ulice i tramwaje
 który zamknie restauracje i fabryki
 który wyludni place i pociągi
 który zamknie banki i magazyny.

Charakterystyczne są anaforyczne sformułowania, sugerujące i ewokujące atmosferę samotności i zamknięcia. W kolejnej strofie w suplikacyjnym tonie wyrażone są prośby do wirusa, który staje się demiurgiem (podobna w wymowie jest zabawa słowem w tytule utworu Kacpra Płusa (2020): *pandemia. (pan)demiurg*), o pracę, jedzenie i czyste powietrze. Motyw powietrza, które jest czyste jedynie w zamkniętym domu pojawia się również w wierszu Łukasza Barysa (2020). Atmosferę izolacji wzmacnia także wydźwięk troski o bliskich: „zapomniałem pór, więc kocim snem dzwonię do ciebie, / czy wracasz i pamiętasz, żeby się z nikim nie dotknąć w drodze”. Wyobcowanie staje się jedyną szansą na przetrwanie. Rytualne czynności przywracają spokój. “Myjąc ręce (...) / po co mi było wychodzić ze skorupy / po co przebijać wapniową ochronę, teraz / sproszkowana w blenderze posłuży za nawóz / rozsypie się ptakom z balkonu” (Nowak, 2020). Świat to „rogatki, państwa klatki, sklepy puste jak niebo bez / samolotów (...) w kolejce rozszczepionej co pięć płytek pan mówi: / dystans, trzeba zachować dystans / do rzeczywistości” (Bulska, 2020). Ciekawy dialog z tradycją prowadzi Aleksandra Majówka (2020), wplatając w swój utwór wersy wiersza Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej: „*Nie widziałam cię już od miesiąca / jak zresztą nikogo bo świat jest tymczasowo zamknięty / i odbijamy się tylko od stref wyłączonych i zakazów wstępu / I nie*”. W zamkniętym świecie nie ma miłości, a jeżeli jest, to „smakuje jak pusty stadion” (Nowak J., 2020).

3. Poezja to instrument walki. Ukraińscy poeci wobec wojny

Poezja to instrument walki, to karabin, którego nie wolno kwestionować. Ta myśl Edwarda Balcerzana (1978) stanie się przewodnią w próbie określenia postawy ukraińskich poetów wobec wojny. Dokonując wyboru

utworów do analizy postanowiłam sięgnąć także po teksty powstałe w 2014 roku, zatem materiał badawczy obejmuje 8 lat, od czasu aneksji Krymu i starć w Donbasie aż do dzisiaj. Od początku do końca tego okresu optyka się nie zmienia. Jest to działanie zamierzone i uprawnione. Aneta Kamińska (2022), tłumaczka prawie wszystkich utworów wybranych do niniejszego artykułu, stwierdza: „przeżycia ludzkie w obliczu wojny są podobne, więc wiersze pisane w 2014 roku okazują się boleśnie aktualne i teraz, można by tylko zmienić daty”. Bartosz Wójcik (Jastrzębska, 2022), redaktor tomu poetyckiego *Poetki na czas zarazy*, którego drugie wydanie zostanie rozszerzone o dodatkowe teksty ukraińskich poetek traktujące o wojnie, w rozmowie z Joanną Jastrzębską mówi:

mamy wiele wybitnych tekstów w literaturze o drugiej wojnie światowej. One oczywiście nie straciły siły emocjonalnej, ale po latach odbieramy je inaczej. Nad aktualną poezją ukraińską na pewno nie wszyscy literaturoznawcy chcieliby pracować, bo uważają, że temat musi się „odležec”. Ale (...) jedną z funkcji literatury jest społeczne włączanie się w to, co się dzieje.

Dlatego w utworach dominuje perspektywa „tu i teraz”, chodzi przede wszystkim o zapisanie danego momentu.

Charakterystycznym zjawiskiem obecności wojny w twórczości współczesnych poetów ukraińskich jest jej konkretyzacja. Wojna - to wojna i „nie ma co tak siedzieć, trzeba coś robić” (Zawadski, 2022).

Nie ma co tak siedzieć, trzeba coś robić
sprzątać albo wyrzucić z piwnicy zbędne rzeczy,
wreszcie te pustaki komuś oddać, te skamieniałe
gładzie, zaschnięte farby, zagrać w coś
możemy, nie ma co tak siedzieć.-

(...)

Droga? Remont! - Remont? Rozbiórka!

Majdan! - Wybuch - Wojna! Śmierć!

Krzyk! - Grad! - Front! - Noc! - Strach!

Krew! - Opór! - Siła! - Ukraina!

Nie bać się! - Ukraina! - Nie bać się!

Ukraina! - Nie bać się!

Osoba mówiąca w utworze *Schron* Jurija Zawadskiego znajduje się w piwnicy wraz z innymi cywilami. W poetyckiej relacji dialogów ludzi chroniących się przed bombardowaniem proponowane są rozmaite sposoby czynnego spędzania czasu, także gra w skojarzenia. Wykrzykiwane przez grających słowa świadczą o postawie walki, niezgody i sprzeciwu - nie trzeba się bać, potrzebna jest siła i opór. Ta strategia widoczna będzie we wszystkich prawie tekstach lirycznych, tych z 2014 roku, jak i tych sprzed kilku tygodni czy dni. Iryna Szawałowa (2022) w *ochotniku* oddaje głos kobiecie, rozmawiającej przez telefon z byłym partnerem, ojcem jej dziecka, który stoi w kolejce, aby zgłosić się do obrony terytorialnej. Można ulec złudzeniu, że kobieta martwi się o mężczyznę, o jego słabość, niezdolność do wykonania na czas najprostszych czynności, choroby w starciu z wyszkolonym w zabijaniu wrogiem. W ostatnich słowach poetyckiego monologu wybrzmiewa pewność: „wiem / będziesz strzelał celnie”. Lubow Jakymczuk (2015) w *nożu* przewrotnie reaguje na puste słowa wsparcia i solidarności, ale także daje wyraz tyrtejskiej chęci walki:

trzymajcie się mówią trzymajcie
i my trzymamy się naszego stołu
i wypijamy z lufy automatu
po swojej kuli
i gościowi nalewamy jedną.

„Wojna zabija rękami obojętnych / a nawet rękami beczynnych współczujących” (Kruk, 2022), napomina podmiot wiersza *** (*stoisz z plakacikiem “no war”...*). Z jej słów wynika jasno, że nie wolno być obojętnym i trzeba głośno wyrażać sprzeciw. Ta strategia walki w twórczości ukraińskich poetów i poetek występuje przy jednoczesnej świadomości nieudolności, wręcz „kalectwa” języka. Ten problem z werbalizacją pojawił się już w literaturze po drugiej wojnie światowej, za przykład można podać Tadeusza Różewicza i jego „poezję ściśniętego gardła”, ale i Tadeusza Borowskiego, który w swoich *short stories* krzykiem uczynił milczenie. Owa nieudolność języka jest tym bardziej wyraźna we współczesnej, wojennej twórczości ukraińskiej, ponieważ występuje równocześnie z niezwykle natrętną potrzebą terapeutycznego mówienia i pisania:

nie ofiara nie uczestniczka
nie obrończyni nie obserwatorka
nie osoba postronna kto w takim razie

wojna rozdała wszystkim role – jaka jest twoja?
zatykać dłonią usta?

pisz pisz
nietrzymaaczka języka za zębami
nagle zamilkła kiedy wydawać by się mogło
właśnie czas mówić ale

co powiedzieć kiedy tam
wszystko wokół krzyczy (Szuwałowa, 2022).

Syndrom zanikania języka widoczny jest także w twórczości Lubow Jakymczuk, uważanej za jedną z najważniejszych współczesnych poetek ukraińskich. Jakymczuk zasłynęła swoim drugim tomem poetyckim *Morele Donbasu*. We wstępie pisała (2014): „wojna ingeruje w mowę, a przez nią w język, rozkładając go od środka”. Utworem emblematycznym dla problemu z werbalizowaniem i problemu z „umieraniem” języka jest utwór *rozkład*, a tytułowa destrukcja dotyczy wszystkiego, także przestrzeni i ciała:

wy piszecie wiersze idealnie gładkie
wysoką poezję złotą
o wojnie nie bywa poezji
o wojnie jest tylko rozkład
tylko litery
(...)
i pole słoneczników opuściło głowy
zrobiły się czarne i suche jak i ja
już strasznie stara
i już więcej nie jestem Luba
tylko ba.

Potrzeba mówienia, wręcz słowotok, w połączeniu z niewystarczalnością języka widoczna jest także w wierszu Daryny Hładun (2022):

przenosimy wojnę w naszych głowach

przenosimy wojnę w naszych ustach

(...)

wypełniamy wojną poczekalnie cudze domy drogi rozmowy telefoniczne

przekazujemy to co widzieliśmy i słyszeliśmy oraz nowiny z frontów

usiłujemy wyrzucić z siebie wojnę wydusić wojnę wymyć z siebie wojnę

ale wojna nie opuszcza żadnego z naszych ciał

w głębi ust nie kończą się słowa.

W wierszu *Alfabet jak oddział dla rannych* Łesyka Panasiuka (2022) litery dosłownie idą na wojnę, spersonifikowane tracą głowy, kończyny, języki, ich znaki diakrytyczne i poziome kreski - daszki rozpadają się jak bombardowane budynki. Panasiuk wtóruje Jakymczuk: „mowa podczas wojny jest nie do poznania”, a jej „ruchome piaski ciągną nas na dno”.

4. Wnioski

Poezja reaguje „tu i teraz”, jest nieocenionym zapisem jednostkowego doświadczenia, które może być interpretowane jako reprezentatywne dla danej sytuacji społecznej czy politycznej. I pandemia, i wojna niosą tożsame zagrożenia zdrowia (psychicznego i somatycznego) i życia człowieka. Jednak strategie, obrane przez twórców w konfrontacji z owymi sytuacjami granicznymi są diametralnie różne.

Pandemia Covid-19, pomimo medialnej metaforyzacji, nawiązującej do słownictwa militarnego (wojna, pierwszy front walki, linia obrony itp.) w literaturze rodzi jednak strategie ucieczki, wycofania, izolacji, przesuwając punkt ciężkości na indywidualne doświadczenie i indywidualną perspektywę („ja”).

Skonkretyzowana wojna natomiast przynosi strategię walki, w tyrtejskim tonie nawołując do buntu, oporu, działania; jednostkowa perspektywa urasta przy tym do rangi uniwersalnej, zbiorowej („my”). Charakterystyczna jest także potrzeba mówienia o aktualnej sytuacji społeczno-politycznej przy jednoczesnej nieudolności języka.

5. Strategie “post”?

Na zakończenie chciałabym dokonać ostrożnej próby antycypacji strategii postpandemicznych i postwojennych. W przypadku utworów poetyckich, których tematem / tłem / inspiracją była pandemia koronawirusa można mówić o „deokazjonalizacji” (termin Zuzanny Sali, 2022). Poeci usuwają ze swoich utworów wszelkie covidowe konotacje, najbardziej jaskrawym przykładem będzie cytowany powyżej wiersz Anny Adamowicz z 2020 roku, który po autorskiej korekcie wszedł do poetyckiego tomu, wydanego dwa lata później - został z niego tylko jeden wers o „zbrojnej rewolucji”. Strategia ucieczki od zarazy przerodziła się więc w strategię ucieczki - od ucieczki. Wydaje się, że trend ten będzie się nasilał; wzmocni go zapewne pragnienie uniwersalizacji i swoiste „przebrzmienie” tematu.

Strategie postwojenne w literaturze ukraińskiej również mogą zacząć odchodzić od tematu. Stało się tak po aneksji Krymu czy po rozwiązaniu Euromajdanu (zob. Hańderek, 2019; Wybraniec, 2019). Mogą także przechodzić od dokumentaryzmu w kierunku strategii konترفaktualnych, zwłaszcza z powodu wyczerpania tzw. traumatycznego podejścia do historii i przeżyć wspólnotowych (zob. Sugiera, 2020).

6. Bibliografia

- Adamowicz, A. (2020). ____ (jedyna zbrojna rewolucja jakiej pragnę...). W: Z. Sala, P. Kosenda, A. Leszkiewicz, & K. Szeremeta (red.), *Wiersze w czasach zarazy. Jedniodniówka poetycka* (s. 3). Instytut Literatury.
- Balcerzan, E. (1978). Strategie i czytelnicy. *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 1, 1-16.
- Grygorczuk, H. (2008). Pojęcie stresu w medycynie i psychologii. *Via Medica*, 5(3), 111-115.
- Hańderek, J. (2019). Gdzie jest Ukraina? Opowieści z Euromajdanu. *Fragile. Pismo kulturalne*, 1-2(43-44), 12-19.
- Hładun, H. (2022). *ambasadorzy wojny* (A. Kamieńska, tłum.). <https://magazynwizje.pl/aktualnik/poeci-i-poetki-z-ukrainy-o-wojnie/> (data dostępu: 29.06.2022)

- Instytut Książki. (2020, 3 marzec). We Francji i Włoszech wzrosła sprzedaż „Dzumi” Alberta Camusa. <https://instytutksiazki.pl/aktualnosc,2,we-francji-i-wloszech-wzrosla-sprzedaz-dzumi-alberta-camusa,4759.html> (data dostępu: 29.06.2022)
- Jakymczuk, L. (2014). rozkład (A. Kamińska, tłum.). <http://wakat.sdk.pl/wojna-wolna-kobieta-ukraina-migawki/> (data dostępu: 29.06.2022)
- Jakymczuk, L. (2015) nóż (A. Kamińska, tłum.). <https://penclub.com.pl/2022/03/05/wiersze-poetek-ukrainskich/> (data dostępu: 29.06.2022)
- Jastrzębska, J. (11 kwietnia 2022). „Wiersze powinny mieć głos”. Dziewczyny z Lublina dają głos ukraińskim poetkom. <https://plus.kurierlubelski.pl/wiersze-powinny-miec-glos-dziewczyny-z-lublina-daja-glos-ukrainskim-poetkom/ar/c13-16247553> (data dostępu: 29.06.2022)
- Kamińska, A. (5 kwietnia 2022). Ukraina to moje miejsce siły [wywiad]. <https://culture.pl/pl/artykul/aneta-kaminska-ukraina-to-moje-miejsce-sily-wywiad> (data dostępu: 29.06.2022)
- Kruk, H. (2022) *** (stoisz z plakacikiem “no war”...) (A. Kamińska, tłum.). <https://magazynwizje.pl/aktualnik/poeci-i-poetki-z-ukrainy-o-wojnie/> (data dostępu: 29.06.2022)
- Panasiuk, Ł. (2022). Alfabet jak oddział dla rannych (A. Kamińska, tłum.). <https://magazynwizje.pl/aktualnik/poeci-i-poetki-z-ukrainy-o-wojnie/> (data dostępu: 29.06.2022)
- Ratajczak, Z. (2000). Stres - radzenie sobie - koszty psychologiczne. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne. (65-87). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sala, Z. (2022). „Jestem tu jedna, jedna”? COVID-19 i nowa poezja. Na Dłuziej, 8/2022.
- Sontag, S. (1999). Choroba jako metafora. AIDS i jego metafory (J. Anders, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginał został opublikowany w 1978 r.)
- Sugiera M. (12 listopada 2020). Małgorzata Sugiera: Spekulacje to rodzaj szczepionki [wywiad]. <https://culture.pl/pl/artykul/malgorzata-sugiera-spekulacje-to-rodzaj-szczepionki-wywiad> (data dostępu: 29.06.2022)
- Szuwałowa I. (2022a). Kijów-Nankin: 2. poetka nie może pisać o wojnie (A. Kamińska, tłum.). <https://magazynwizje.pl/aktualnik/poeci-i-poetki-z-ukrainy-o-wojnie/> (data dostępu: 29.06.2022)
- Szuwałowa I. (2022b). Kijów-Nankin: 6. ochotnik (A. Kamińska, tłum.). <https://magazynwizje.pl/aktualnik/poeci-i-poetki-z-ukrainy-o-wojnie/> (data dostępu: 29.06.2022)
- Tokarczuk, O. (2020a). Czuję narrator. Wydawnictwo Literackie.

- Tokarczuk, O. (2020b). Okno. Olga Tokarczuk o pandemii. <https://culture.pl/pl/artykul/okno-olga-tokarczuk-o-pandemii> (data dostępu: 29.06.2022)
- Wojtukiewicz, A. (2020). Pandemia COVID-19 – metaforyka w głównych wydaniach polskich dzienników telewizyjnych. „com.press”, 3(2), 55.
- Wrześniewski, K. (2000). Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne. (44-64). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wybraniec, A. (2019). Pominięte w tłumaczeniu albo „Nie wiem, co znaczy Ukraina”. *Fragile. Pismo kulturalne*, 1-2(43-44), 70-76.
- Zawadski, J. (2022). Schron (J. Radwański, tłum.). <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/2156785,1,wiersz-pisany-w-schronie-zagrac-w-cos-mozemy-nie-ma-co-tak-siedziec.read> (data dostępu: 29.06.2022)

ROZDZIAŁ

Bartosz Bukowski MA BA CRISC SA

Polish Academy of Social Sciences & Humanities

bartbuk@live.co.uk

POLISH GI JOE GOES TO WAR – FROM SHOCK TO COMMONNESS

Abstract. Born in 1896 in a village not far from Radom, at the time when that area was the westernmost part of Russian Empire (a de facto colony, Kingdom of Poland by name only, later even called Vistula Land by the occupiers), Józef Jastrzębski was 18 when the First World War broke out. He was left with no work, no money and no place to live. He joined the Russian (tsarist) army in August 1914. It was only a few days between signing up and being thrown into battle.

Keywords: war, death, shock to commonness

The transformation of attitude to war and death is clearly noticeable in the level of detail in the descriptions of fighting, which initially also include quite sizeable accounts of preparations to it and the aftermath. The first day in the Battle of Soldau is described on 18 pages, incl. 5 drawings and a whole page map. The second day of the same battle (continued) also takes 18 pages. Several months later, the fight at Friedrichshof - only 5 pages, incl. 1 drawing & a small map.

Apart from the level of detail and initially used highly loaded phrases, like “Judgement Day”, also drawings becoming less brutal, what changes the most is the language, which points to the evolution of attitude to war, death. After less than a year, fighting can even be “fun”.

It seems to agree with the idea that a human being can “get used to (almost) anything”, even if there are shells blowing up all around, bullets flying “like a swarm of bees” or even comrades’ bodies being torn apart. Death is so ubiquitous that it no longer shocks, it becomes something very common.

1. Background

The subject of the international conference, which took place on 5th June 2022, organised by Polish Academy of Social Sciences & Humanities, was: “The humanisation of science as a source for the humanising of the world: the human in danger – experience and response”.

The story of Józef Jastrzębski in the early stages of the First World War aligns with the above subject perfectly, as this young man, aged 18 when the war started, went through a transformation from the shocking first moments as an infantry private in the Battle of Soldau (Battle of Tannenberg southern flank) to becoming a battle-hardened cavalryman just a few months later, having been lightly wounded in the meantime.

Born in 1896 in a village south west of Radom, a son of a carpenter, having already been trained as a bookbinder’s apprentice, a miller and having been fending for himself in various periods from the early age of 11, usually returning home for a few (winter) months, but helping in his father’s trade at those times.

2. Changing perception of war & death

When the First World War broke out, Józef was living in Warsaw. He was left with no work, no money and no place to live. He therefore joined the Russian (tsarist) army.

On 19th August 1914, I was forced to join the army, as there were no jobs, factories got closed on the day of mobilisation announcement, I had no money, not even for returning home. I slept rough for a few nights, as I could not afford to rent anything. The landlord did not allow me to stay and his son even quarrelled with him about me.

It was only a few days between signing up and being thrown into a fight. Within less than a week, some military training was given at the Mokotów Fields in Warsaw.

Józef Jastrzębski's memoir was handwritten on over 400 pages, covering tens of battles he took part in between 1914 and 1920, the years which led to Poland's regained independence. Initially, the descriptions of fighting are very detailed, taking many pages and even mentioning the list of items he was equipped with.

Rolled up trenchcoat, water canteen, haversack, bullets in the haversack which didn't all fit into the cartridge pouches, then also four cans of food, rusks, a rucksack on my back, cartridge pouches, a spade and a rifle with a bayonet.

There is also an easily noticeable use of highly loaded phrases, like „Judgement Day”.

Our line, which was the first, almost all stayed behind. There was no-one to run, as they were all fallen or wounded. In the ditch, I came across a lot of dead, and wounded who were asking me to finish them off, as they were suffering so badly, others were asking for help. (...) It was really a Judgment Day. Anyone who took it lightly was met by death. Anyone who had nowhere to hide in the open was hit by a bullet or nailed down by a shrapnel, or a shell would blow them into the air and into pieces.

What gets transformed the most over time is the language, which points to the evolution of attitude to war and death. Please note that it's less than a year between the above description of fighting and the one below. Now it can even be “fun”.

We didn't enjoy our success long, as a stronger German unit saw us. We might have lost our captives, but a Cossack outpost from our division interfered with the chase after us. Cossacks had some fun with them, whereas we could calmly return to our squadron, arriving by the evening with PoWs and captured horses.

However, the change of detail can also be seen by comparing his drawings from these two periods, i.e. they are becoming less dire, less brutal.

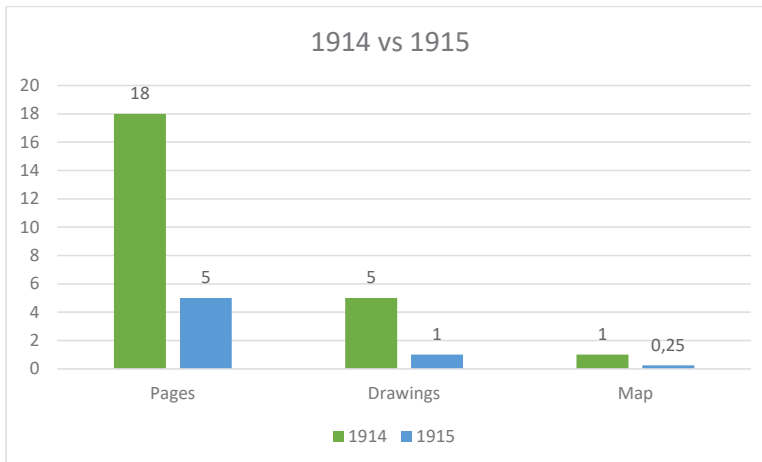
August 1914*Early 1915*

3. Simple statistical analysis of emotional load

In order to visualise the transformation of Józef Jastrzębski's attitude to war, here's an attempt to turn fragments of his diary into numerical data.

The first day in the Battle of Soldau is described on 18 pages, incl. 5 drawings and a whole page map. By the way, the second day of the same battle (continued) also takes 18 pages, which is a strong confirmation of the emotional load remaining high early on in the diary.

Several months later, when describing the fight at Friedrichshof, Józef wrote only 5 pages, which also included 1 drawing & a small map. (Friedrichshof - nowadays Rozogi in Poland)

4. Conclusion

Dale Carnegie & J. Berg Esenwein included the following on the first page of their 1915 book “The Art of Public Speaking”.

How would you cure a horse that is afraid of cars - graze him in a back-woods lot where he would never see steam-engines or automobiles, or drive or pasture him where he would frequently see the machines? Apply horse-sense to riding yourself of self-consciousness and fear: face an audience as frequently as you can, and you will soon stop shying.

Like horses, humans “get used” to various situations by actively taking part in them: public speaking or war. They do get rid of “self-consciousness and fear”.

“Getting used to (almost) anything” may include becoming tolerant and/or indifferent to shells blowing up all around, bullets flying “like a swarm of bees” or even comrades’ bodies being torn apart. Death is so ubiquitous that it no longer shocks, it becomes something very common.

IV ROZDZIAŁ

Joanna Smoluk-Stachowska (orcid.org/0000-0003-3459-2596)

Akademia Nauk Stosowanych Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Szczecinie

e-mail: jmoluk-stachowska@anstwp.pl

WYBRANE ELEMENTY FILOZOFII STOICKIEJ JAKO FUNDAMENT DLA RACJONALNEJ TERAPII ZACHOWANIA

Abstrakt. Współczesne społeczeństwo coraz częściej boryka się z najróżniejszymi sytuacjami kryzysowymi w wymiarze zarówno globalnym, jak i indywidualnym. Nagromadzenie tak wielu negatywnych przeżyć i emocji prowadzić może do załamania się człowieka, utraty wiary w siebie i w swoje możliwości, a w konsekwencji do najróżniejszych zachowań autodestrukcyjnych. Ludzie czują się zagubieni, niepewni i nieszczęśliwi. W takiej sytuacji z pomocą może przyjść filozofia stoicka wraz z jej współczesnym zastosowaniem w dziedzinie psychologii – Racjonalną Terapią Zachowania (RTZ). Poprzez skupienie się na rozumie, który świadczy o wielkości człowieczeństwa, zalecaniu zachowania specyficznie ujętej apatii i podkreślaniu znaczenia życia zgodnego z naturą oraz z racjonalnym myśleniem wspólnie mogą one stanowić swoiste remedium na poczucie załamania w sytuacji kryzysowej. Dzięki oparciu się na koncepcji samoakceptacji i unikaniu afektów stoicyzm uczy sprawowania kontroli nad własnymi emocjami, RTZ kształtuje zaś nowe nawyki widzenia rzeczywistości zgodnie z zasadami myślenia zdroworozsądkowego. Obie koncepcje wspólnie wskazują na prostą drogę do osiągnięcia szczęścia nawet

w trudnych chwilach. W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną wybrane elementy filozofii stoickiej, które stały się podstawowymi założeniami teoretycznymi dla RTZ – specyficznej formie samopomocy dla osób znajdujących się w kryzysie.

Słowa kluczowe: filozofia, stoicyzm, psychoterapia

*Ludzi wyprowadzają z równowagi nie same fakty,
lecz sposób, w jaki ludzie je widzą
Nie usiłuj naginać biegu wydarzeń do swojej woli,
ale nagiń wole do biegu wydarzeń, a życie upłynie ci w pomyślności*
Epiktet z Hierapolis, *Encheiridion*¹

1. Wprowadzenie

Każdy z nas zmagą się z najróżniejszymi sytuacjami w trakcie swojego życia. Kryzysy i sukcesy, radości i smutki, zdarzenia, które wywołują w nas pozytywną ekscytację, wydarzenia będące dla nas niezwykle przygnębiającymi i te, które wprawiają nas w niepoohamowaną furie – to tylko niektóre z całej palety sytuacji, z jakimi musimy się mierzyć. O ile pozytywne przeżycia są przez nas pożądane i chętnie doświadczane, o tyle niepewność, cierpienie i poczucie braku sensu sprawiają nam olbrzymią trudność w ich odczuwaniu. Jak sobie w takich przypadkach radzić? Jak zachować spokój i zdrowy rozsądek, kiedy wydaje nam się, że świat dookoła nas się rozpada? Gdzie odnaleźć złoty środek i jak wypracować w sobie przysłowiowy „stoicki spokój”? Skąd go wziąć, kiedy rzeczywistość mocno odbiega od naszych wyobrażeń? W takich chwilach zwątpienia, smutku czy samotności, pytamy siebie równie często: Czy dane mi będzie jeszcze kiedykolwiek poczuć się naprawdę szczęśliwym? Czy można zaznać szczęścia, kiedy wydaje nam się, że nie widać go na horyzoncie? Jak być szczęśliwym w każdej chwili swojego życia i czy jest to w ogóle możliwe? Z odpowiedziami na te pytania przychodzą nam starożytni filozofowie, którzy od III w. p.n.e. aż do II w. n.e. skupiali się wokół szkoły

¹ Zob. Epiktet z Hierapolis, *Encheiridion*, 5 i 8, tł. L. Jachimowicz, <https://sady.up.krakow.pl/fil.epiktet.encheiridion.htm> [dostęp: 07.06.2022].

założonej w Atenach przez Zenona z Kition (335-263 p.n.e.). Ten wybitny myśliciel pochodzący z Cypru, po ukończeniu pobierania nauk u cynika Ksenokratesa z Chalcedonu, postanowił zaproponować przeciwwagę dla epikurejskiej oraz cyrenajskiej koncepcji życia szczęśliwego i zapoczątkował własny ruch myślicieli, nazwanych później stoikami. Nazwa ta wywodziła się od kolumnowego krużganka (gr. *stoa pikile* – tł. *pstry portyk*), w którym Zenon głosił swoje wykłady. Postawił on sobie za cel stworzenie takiej koncepcji istoty ludzkiej, jej psychiki i moralności, która pozwoliła by osiągnąć szczęście każdemu człowiekowi niezależnie od posiadanego statusu społecznego, jego aktualnej sytuacji materialnej czy też sytuacji zewnętrznej, jaka go spotyka. Zenon był przekonany, że szczęście jest osiągalne w każdej sytuacji i w każdej chwili przez każdego człowieka. Trzeba jedynie jasno i precyzyjnie określić drogę, która do owego życia szczęśliwego miałaby prowadzić. Ustalenie tej ścieżki stało się rdzeniem całej myśli stoickiej. Po śmierci głównego założyciela szkołę tę rozwijali kolejno: Kleantes z Assos oraz Chryzyp z Soloj, który doprowadził do pełni rozkwitu pierwszego okresu myśli stoickiej. Po licznych zawirowaniach i przekształceniach, przewodnia koncepcja etyczna szkoły w dalszym ciągu rozwijała się niezwykle dynamicznie i zdobywała zwolenników w całym świecie hellenickim – od Grecji kontynentalnej aż do Babilonu. Ulegając najróżniejszym wpływom i modyfikacjom, swoje apogeum osiągnęła w przekazach zostawionych nam przez najważniejszych myślicieli rzymskich – Seneki, Cyncerona i Marka Aureliusza.

2. Główne założenia stoicyzmu

Stoicy w swoich rozważaniach wychodzili od uznania racjonalności świata. Uważali, że wszystko, co się w świecie wydarza, musi przebiegać wedle ustalonego porządku i da się pojąć rozumowo. Aby uzasadnić taki pogląd, oparli się oni na Heraklitejskiej zasadzie bytu - ognia, który utożsamili z pojęciem logosu (gr. *logos spermatikos* – tł. *czynny i twórczy rozum*). Dla Zenona jednak logos: (...) *był nie tylko rozumem myślącym i poznającym, lecz także duchową zasadą, która w sposób rozumny i na podstawie dokład-*

nego planu nadaje formę całemu światu i każdemu pojedynczemu stworzeniu wyznacza jego cel.(...) logos rządzi zarówno w kosmosie, jak i w człowieku oraz dostarcza nam klucza do uchwycenia nie tylko znaczenia świata, lecz także naszej duchowej egzystencji, jak również do poznania naszego rzeczywistego przeznaczenia (Pohlenz, 2005). Za sprawą takiego rozumienia owego pojęcia powstała metafizyczna wizja świata, którym rządzi zmienny, dynamiczny, ale i rozumny kosmiczny umysł, uchwytywany jako zbiór najprzeróżniejszych praw i form, które następnie narzucane są na jednostkowe rzeczy materialne. Owa rozumność to dla stoików jednocześnie opatrność, dola czy po prostu los, jaki nas spotyka. Człowiek uchwytuje go w sposób dobrowolny, gdyż widzi jego racjonalność. Akceptuje go, ponieważ rozumie jego nieuchronną konieczność, bowiem: *Wszystko, co się dzieje, aczkolwiek wypływa przez nieuniknioną konieczność z natury wszechświata, jest równocześnie dyktowane przez rozum kosmiczny, kierowane przez boską opatrność, a wyznaczone przez mądrą celowość, albowiem natura wszechświata jest rozumna, a wszystko, co się dzieje, dzieje się najlepiej, jak się dzieć może* (Fuller, 1963). Spostrzegając ten fakt, stoik panuje niejako nad wszystkim, co go spotyka i jest nieczuły na wszelkie sytuacje zewnętrzne. Zachowując swoją godność i wewnętrzną wolność, nie daje się uwikłać w bezrozumne rzucając się w rzeczywistość i stanie się ofiarą oddziałujących na niego czynników zewnętrznych. Ponieważ cały wszechświat urządzony jest zgodnie z zasadą racjonalności, również i człowiek powinien posiadać w sobie niezbywalną zasadę, która go konstytuuje i która nim kieruje. Ową zasadą dla stoików była specyficznie pojęta natura człowieka. *Tą zaś pojmowali oni dwojako - zarówno jako ogólną (powszechną), ale i szczegółową (typową dla danego gatunku), która stanowiła jednocześnie element natury powszechnej* (Reale, 1999). Jaka jest zatem natura człowieka według stoików? Seneka odpowiadał na to pytanie z pełną mocą: *Rozum. Dzięki niemu to wyprzedza człowiek zwierzęta i kroczy śladami bogów. Doskonały rozum więc jest właściwym dobrem człowieka* (Seneka, Epistole, 76,9 [=von Arnim, S.V.F., III, fr 200a]:W. Kornatowski). Jak widzimy zatem, cechą konstytutywną istoty ludzkiej w takim ujęciu jest logos – rozum, ujmowany zarówno jako ogólna zasada wszechświata, jak i indywidualna cecha istotowa każdego człowieka. To on bowiem odróżnia ludzi od zwierząt i wszelkich innych istot żyjących i to właśnie on stanowi o ich wyjątkowości. Seneka tłumaczy dalej,

że: *Każda istota żywa przychyła się przede wszystkim do swego naturalnego stanu, natura zaś człowieka jest rozumna i dlatego człowiek przychyła się do siebie nie jako do istoty żywej, lecz jako do istoty rozumnej. Człowiek bowiem cenny jest sobie w takiej mierze, w jakiej jest człowiekiem* (Seneka, Epistole, 121,14 [=von Arnim, S.V.F., fr.184]:W. Kornatowski). Istotą człowieczeństwa i jednocześnie jego miarą jest zatem dla stoików bezwzględne posługiwanie się swoim rozumem. To on nadaje człowiekowi znaczenie i sankcjonuje jego wyjątkową i najwyższą pozycję w hierarchii wszystkich istot żywych. Dodatkowo, oparcie koncepcji człowieka na indywidualnej racjonalności, która zakorzeniona jest w uniwersalnej zasadzie świata, pozwala stoikom na utworzenie podstaw etyki. Ta z kolei miałaby swoje zastosowanie wobec wszystkich ludzi na ziemi, bez względu na tradycję, z której by się wywodzili. Natura człowieka – jego rozum – jest bowiem u wszystkich osób taka sama a jedyne co nas różni, to jej świadomość i umiejętność posługiwania się nią. To prawdziwie demokratyczna koncepcja, która otworzyła drogę do całkowitego wyzwolenia się człowieka w sensie etycznym z wszelkich ograniczeń społecznych, biologicznych czy kulturowych.

Elementem gruntującym równość wszystkich ludzi pod kątem posiadania rozumu było według stoików przyznanie racji Arystotelesowskiej teorii, jakoby człowiek rodził się z całkowicie czystym umysłem – *tabula rasa*² (Arystoteles, De anima, 430a). Wszystko, czego dowiadujemy się o świecie, zapisuje się w rozumie niczym na czystej kartce, która z wolna zapełnia się coraz to nowymi koncepcjami. To poznanie jest możliwe za pośrednictwem doświadczenia zmysłowego, które dostarcza rozumowi wrażeń, danych zarówno ze świata zewnętrznego, jak i wewnętrznego – świata przeżyć i stanów mentalnych samego człowieka. Te zbiory informacji poddawane są następnie racjonalnej krytyce i oczekują na ich oczywistą akceptację przez rozum. W kolejnym etapie, na ich podstawie z czasem formują się sylogizmy, dające podstawę do wyciągania wniosków tworzących wiedzę, która dzięki komunikacji z innymi osobami staje się powszechna i ogólna – wspólna dla całej ludzkości. W ten sposób wyłaniają się znaczenia pojęć ogólnych takich jak, np. prawda, dobro, cnota.

² Zob. Arystoteles, De Anima, 430a, (ks.3 rozdz.5), tł. P. Siwek, [w:] Dzieła wszystkie, PWN, Warszawa 1972.

Skupiając się na rozumie i racjonalności wszechświata, który istnieje jako ten najlepszy ze wszystkich możliwych do powstania, stoicy nie odrzucali jednak problematyki zła. Bazując na heraklitejskiej zasadzie wariabilizmu i wzajemnego dopełniania się przeciwieństw, uznali oni, że istniejące w świecie zło jest konieczne dla istnienia dobra. Stanowi dla niego niejako tło i bez niego dobro nie byłoby w pełni takie, jakie być powinno. Stanowiłoby uboższą wersję samego siebie, a to z kolei kłóciłoby się z zasadą istnienia świata najlepszego z możliwych. Zło jest zatem niezbędnym elementem struktury kosmosu i musimy je w pełni akceptować. Przyjmować je świadomie i znosić z godnością, ponieważ jest ono racjonalnie uzasadnioną częścią zasady wszechświata³. Spróbujmy w takim razie przyjrzeć się teraz bliżej, w jaki sposób stoicy postrzegali szczęście i jak wyglądało dla nich życie szczęśliwe.

3. Życie szczęśliwe jako życie zgodne z rozumem

Główną motywacją Zenona z Kition do założenia nowej szkoły filozoficznej była chęć ukucia nowej teorii etycznej, która, pozostając w zgodzie z rozumem, ukazywałaby jasną i prostą drogę do osiągnięcia szczęścia. Wychodząc zatem od swojej ontologicznej koncepcji człowieka, stoicy stwierdzili, że życiem szczęśliwym będzie tylko i wyłącznie życie zgodne z rozumem i prowadzące do pełnego jego zrealizowania. A ponieważ każdy człowiek – bez względu na to skąd pochodzi, w jakim czasie żyje, z jakiej kultury się wywodzi i jaką religię wyznaje – posiada rozum, to oczywistym jest wniosek, że każdy z nas może być szczęśliwy i może owo szczęście osiągnąć. Oczywiście pod warunkiem, że swojego rozumu używa w odpowiedni sposób i w życiu kieruje się jego zaleceniami.

Pierwszym z owych zaleceń jest posiadanie przekonania, że każdy byt (jeśli już istnieje) to dąży do jak najdłuższego życia, kocha samego siebie, sam siebie akceptuje, niejako bierze samego siebie w posiadanie i stara się jak najpełniej zrealizować swoje możliwości, unikając przy tym wszystkie-

³ Por. Fuller B.A.G, Historia filozofii, T.1, tł. Z. Glinka, PWN, Warszawa 1963, <https://sady.up.krakow.pl/wstep.stoicy.fuller.htm> [dostęp: 25.06.2022]

go, co jest złe – co prowadzi do zniewolenia, niszczy, ogranicza czy tłamsi. Życie szczęśliwe lub inaczej mówiąc, życie zgodne z naturą człowieka, rozumiane jest jako zgoda na swój byt, na swoje istnienie. To życie, (...) *które urzeczywistnia w pełni owo uczynienie swoim czy zgodę na własny byt oraz na to, co go zachowuje i aktualizuje, (...) które godzi się z własnym bytem rozumnym, zachowuje go i w pełni aktualizuje* (Reale, 1999). Wyraża się ono z jednej strony poprzez podejmowanie i wykonywanie wszelkich działań czy czynności, które wzmacniają nasz rozum i prowadzą do całkowitego zrealizowania jego potencjalności. Z drugiej zaś strony, to unikanie działań i posiadania takich przekonań, które nasz rozum osłabiają lub w jakiś inny sposób mu szkodzą. Chryzyp pisał, że (...) *natura przywiązała każdą istotę żywą do niej samej tak, że odtrąca ona od siebie to, co jest dla niej szkodliwe, a zatrzymuje to, co pożyteczne* (Diogenes Laertios, VII, 85n [=von Arnim, S.V.F., III, fr.187]:K. Leśniak). Cynceron zaś dodawał, że: *Gdy tylko narodzi się jakieś żywe stworzenie, (...) od razu czuje życzliwość dla samego siebie, troszczy się o zachowanie siebie i swojego dobrego stanu, lubi wszystko, co stan ten utrzymuje, żywi zaś wstręt do zagłady i do tego, co wydaje się zagładę sprowadzać* (Cynceron, De minibus, III, 5, 16 [=von Arnim, S.V.F., III, fr.182]:W. Koriatowski). Według stoików niemożliwe jest zatem, aby jakaś żyjąca istota nie chciała zachować swojego istnienia, nie kochała samej siebie i chciała się w jakiś sposób unicestwić. Nieracjonalne wydaje się również, aby w jakikolwiek inny sposób celowo pragnęła zadać sobie ból. Takie zachowanie wydaje się owym myślicielom niezgodne z rozumem i tym samym niezgodne z samą naturą ludzką. Łatwo zauważyć więc, że za bezrozumną uważają każdą świadomą czynność szkodzącą naszemu życiu – zarówno w jego wymiarze biologicznym, jak i psychicznym. Jeśli już się bowiem urodziliśmy, to naszym celem jest żyć jak najdłużej i to w sposób, który wskazuje nam nasz rozum. A rozum, który kocha sam siebie, z natury dąży do rozwoju, do zrealizowania swoich możliwości i uzyskania pełni swojego istnienia. To on nakazuje zatem człowiekowi wybierać takie rzeczy, działania czy sposoby zachowania, które pozwolą mu się całkowicie rozwinąć a unikać takich rzeczy, sytuacji czy zachowań, które będą zmniejszały jego szanse na pełne urzeczywistnienie.

4. Moralne kategorie dobra i zła a natura rozumu

Aby odpowiedzieć na pytanie, jakie działania według stoików zagrażają człowiekowi i oddalają od niego szczęście, a które go do tego szczęścia przybliżają, musimy najpierw lepiej zrozumieć, co stoicy w znaczeniu etycznym uznawali za dobro a co rozumieli pod pojęciem zła. Otóż: *Stoicy za prawdziwe i autentyczne dobra uważają wyłącznie dobra wzmacniające rozum, a za prawdziwe i autentyczne zło wyłącznie to wszystko, co przeciwstawia się physis rozumnej. One i tylko one są dobrami moralnymi, to znaczy dobrami, które odnoszą się do człowieka jako człowieka i w konsekwencji sprawiają, że urzeczywistnia on to wszystko, czym jest i być powinien, a więc czynią go „dobrym” w dobrze nam znanym sensie ontologicznym, to znaczy „cnotliwym” a zatem szczęśliwym* (Reale, 1999). Rozumiemy zatem, iż według tych myślicieli dobro, to nic innego, jak posiadanie cnoty a cnota jest dla stoików równoznaczna z wiedzą praktyczną, która przejawia się w każdym ludzkim uczynku. Cnotą jest więc wiedza o tym, co należy robić (mądrość), czego należy pragnąć (umiarkowanie), czego się powinno bać (męstwo) i w jaki sposób powinno się sprawiedliwie dzielić (sprawiedliwość). Stobajos pisze o cnotach wprost: *Pośród cnot jedne są główne a inne im podporządkowane. Główne są cztery: mądrość, umiarkowanie, męstwo i sprawiedliwość. Mądrość odnosi się do tego, co stosowne, umiarkowanie – do ludzkich popędów, męstwo – do mocy znoszenia czegoś, sprawiedliwość – do rozdziału dóbr* (Stobajos, Anthol., II, 60, 9 [=von Arnim, S.V.F., III, fr. 264]). Wszelkie działania zmierzające do posiadania tak rozumianej wiedzy/cnoty jak, np. edukacja, dokształcanie się, rozmyślanie czy filozofowanie to rzeczy słuszne i dobre, bo wzmacniają nasz rozum i świadczą o posiadanej cnotcie. Zło natomiast jest wszystkim, co zagraża rozumowi. Są to wobec tego wada, niewiedza i głupota, które również mają swoje odzwierciedlenie w naszych poczynaniach. Widać zatem, że według myślicieli ze szkoły stoickiej kategorie dobra i zła mogą się tyczyć jedynie działań rozumu, ponieważ tylko rozum jest typowo ludzką naturą. Tylko on najpełniej charakteryzuje człowieka, spaja jego istnienie z uniwersalnym logosem wszechświata i tym samym świadczy o jego istocie, wartości, godności i ważności wśród innych żyjących stworzeń. Moralne kategorie dobra i zła wypływają wobec tego jedynie z wnętrza człowieka, z jego umysłu i tylko do niego mają odniesienie.

Niczemu, co jest bezpośrednio związane z materialnym ciałem i życiem biologicznym nie możemy zatem przypisać moralnych wartości dobra i zła. Nie znaczy to jednak, że myśliciele ci nie dostrzegali innych stanów rzeczy lub całkowicie je ignorowali. Pod wpływem licznych dyskusji uzupełnili swoją koncepcję o nową kategorię rzeczy moralnie obojętnych. Diogenes Laertios w swoim dziele wspomina, jakoby twierdzili oni również, że (...) *spośród rzeczy istniejących jedne są dobre, inne złe, a jeszcze inne ani dobre, ani złe [obojętne]. Do rzeczy dobrych należą cnoty, jak przezorność, sprawiedliwość, dzielność, powściągliwość i inne. Złe są rzeczy im przeciwne, a więc bezmyślność, niesprawiedliwość i inne. Ani dobre, ani złe są takie, które ani nie przynoszą korzyści, ani nie wyrządzają szkody [moralnej], np. życie, zdrowie, przyjemność, piękno, siła, bogactwo, dobra sława, szlachetne urodzenie oraz rzeczy przeciwne, śmierć, choroba, trud, brzydota, słabość, ubóstwo, zła sława, podłe urodzenie i tym podobne* (Diogenes Laertios, VII, 102 [=von Arnim, S.V.F., III, fr.117]: K. Leśniak). Stobajos tłumaczył zaś, że: *Były dzielą się na dobre, złe i obojętne. Dobre są takie: rozumność, umiarkowanie, sprawiedliwość, męstwo i to wszystko, co jest cnotą albo uczestniczy w cnocie. Złe są takie: głupota, rozwiąźłość, niesprawiedliwość, tchórzostwo oraz to wszystko, co jest wadą albo uczestniczy w wadzie. Obojętne są takie: życie i śmierć, sława i zapomnienie, ból i przyjemność, bogactwo i ubóstwo, choroba i dobre zdrowie oraz rzeczy im podobne*" (Stobajos, Anthol., II, 57, 19 [=von Arnim, S.V.F., I, fr. 190; III, fr.70]). Wszelkie stany rzeczy i czynności pochodzące ze świata zewnętrznego i na nim bazujące jak, np. drobne sprawianie sobie przyjemności pod postacią zjedzenia kawałka czekolady czy ból palca spowodowany upuszczeniem młotka na stopę – są to rzeczy i zdarzenia moralnie obojętne, i tym samym nie prowadzące człowieka do uzyskania życia szczęśliwego ani go od niego nie oddalające. Wszystko, co nas w życiu spotyka i na co mamy wpływ (choćby nawet w niewielkim stopniu) – zarówno sytuacje pozytywne, takie jak chociażby posiadanie dobrego zdrowia, powodzenie finansowe, cieszenie się licznym gronem przyjaciół itd., ale i sytuacje negatywne jak, np. choroba, utrata pracy, samotność, ubóstwo, odtrącenie przez najbliższych czy społeczeństwo w ogóle, nie prowadzi nas ani do szczęścia, ani do jego utraty i uczucia smutku. Także zdarzenia zewnętrzne, na które całkowicie nie mamy żadnego wpływu, np. śmierć bliskich, wszelkie kataklizmy przyrodnicze, istnienie najróżniejszych chorób, zachodzące zmiany społeczne również nie mogą w żaden sposób wpłynąć

na nasze poczucie szczęścia, ponieważ nie dotyczą bezpośrednio naszego rozumu. Giovanni Reale, interpretując poglądy stoików na temat moralnych kategorii dobra, zła i obojętnych stanów rzeczy, zauważa, że: *Był to bardzo śmiały sposób dostarczenia człowiekowi nowej pewności przez pokazanie mu, że dobro i zło bierze się zawsze i tylko z wnętrza jego ja, nigdy zaś z zewnątrz, a więc przez przekonanie go, że szczęście można w pełni osiągnąć w sposób absolutnie niezależny od wydarzeń zewnętrznych* (Reale, 1999).

5. Wartościowe i bezwartościowe stany rzeczy

Niezależnie od przyznania moralnych kategorii dobra i zła jedynie stanom rzeczy wywodzącym się z ludzkiego rozumu stoicy dostrzegali również konieczność utworzenia swoistej hierarchii wśród wszystkich zdarzeń, które przydarzają nam się w życiu. Stobajos zauważył bowiem, że: *Rzeczy zgodne z naturą mają wartość lub godność a im przeciwne nie mają wartości lub godności. Wartość lub godność w sensie absolutnym mają rzeczy, które pomagają żyć zgodnie z naturą, a w sensie względnym rzeczy same w sobie obojętne, jeżeli da się je pogodzić z życiem zgodnym z naturą* (Stobajos, Anthol., II, 83, 10 i 84, 4). Opierając się na tym założeniu, podzielił wszystkie rzeczy dotyczące biologicznej strony człowieka na wartościowe oraz bezwartościowe i tłumaczył ową strukturę następująco: *Pośród rzeczy, które mają wartość, jedne mają jej wiele, inne mało. Podobnie i pośród rzeczy, które nie mają wartości, jedne są mniej a inne bardziej bezwartościowe. Otóż te, które mają więcej wartości nazywają się „godnymi wyboru”, te zaś, które są bardzo bezwartościowe, nazywają się „godnymi odrzucenia”. Kiedy się mówi „godne wyboru”, ma się na myśli coś, co jest samo z siebie obojętne, co wybieramy z racji preferencji. Taki sam wywód odnosi się do „godnego odrzucenia” i takie same są przykłady stosownie do zasady analogii. Żadne z dóbr (...) nie jest „godne wyboru”, ponieważ dobra mają już same z siebie największą wartość i godność, gdy tymczasem to, co jest „godne wyboru”, ponieważ zajmuje miejsce drugorzędne oraz ma mniejszą wartość i godność, w jakiś sposób zbliża się do natury dobra* (Stobajos, Anthol., II, s. 84, 21 [=von Arnim, S,V,F, I, fr. 121]). Wartościowe są zatem dla stoików takie stany rzeczy czy cechy charakteru, które rozum

określa jako warte wyboru. Znajdziemy wśród nich, np. odwagę, bogactwo, szacunek czy zdrowie. Rzeczy i cechy bezwartościowe natomiast są ocenione przez rozum jako te, które nie są warte wyboru. Zaliczymy do nich, np. nieprawość, słabość, brzydotę, kalectwo czy ubóstwo.

Analogiczny podział stoicy zastosowali również wobec zachowań człowieka w społeczeństwie. Wszelkie sposoby postępowania mogą być wobec tego stosowne – czyli takie, które mają swoje racjonalne uzasadnienie oraz niestosowne – czyli te, które nie posiadają rozumowej podstawy, są irracjonalne. Cynceron nauczał, że: *Pośród innych rzeczy, chociaż [Zenon] nie poczytywał ich ani za dobre, ani za złe, rozróżniał wszelako zgodne z naturą i zostające w sprzeczności z nią. Zaliczał tu także wartości, które leżą pomiędzy zgodnymi i sprzecznymi z naturą, czyli pośrednie. Nauczał dalej, że to, co zgadza się z naturą, godne jest naszych zabiegów i naszej przychyłnej oceny, a co się z nią nie zgadza, przeciwnie: co jest obojętne, zostawiał w środku, nie przywiązując do tego żadnego zgola znaczenia* (Cynceron, Acad. Post., I, 10, 36 [=von Arnim, SV.F., I, fr. 191]:W. Kornatowski). Jednakże jakkolwiek dowartościowalibyśmy stany rzeczy „godne zachodu”, stosowne działania czy pozytywne cechy charakteru, to w dalszym ciągu nie moglibyśmy przypisać im moralnej kategorii dobra i tym samym nadać im znaczenia cnoty, która prowadzi do szczęścia. I chociaż zgodnie z koncepcją stoików możemy uznać je za „warte aby dążyć do ich uzyskania”, to ani pogoń za doczesnymi przyjemnościami, ani wiara w życie wieczne, które gwarantowałyby nam niejako rekompensatę za aktualnie przeżywane cierpienia w przyszłym życiu po śmierci, nie są w stanie doprowadzić nas do szczęścia, ponieważ nie dotyczą one bezpośrednio działań prowadzących do wzrostu naszego rozumu. Nierzadko stają się jednak przyczynami największego nieszczęścia, jakie może spotkać człowieka – afektami.

6. Afekty jako błędy poznawcze

Afekty, utożsamiane z namiętnościami duszy, już od czasów Sokratesa rozumiane były jako błędy poznawcze rozumu, skutek ignorancji czy wręcz rozleniwienia umysłu. Występują one wtedy, kiedy rozum wyda niewłaści-

wy sąd o danej rzeczy i przypisze jej błędne znaczenie. W wyniku takiego afektu człowiek przestaje racjonalnie myśleć, zatracza zdolność logicznego i zdroworozsądkowego osądu rzeczywistości. Nie kieruje się więcej rozumem i przestaje działać w zgodzie z własną naturą. Stoicy uważali, że afekty polegają na przypisaniu wartościowym i bezwartościowym stanom rzeczy moralnych kategorii dobra lub zła i uczynieniu z nich cnoty, do której człowiek zaczyna dążyć. Sprawa, która do tej pory była moralnie obojętna, nagle zaczyna funkcjonować jako cnota sama w sobie, która warunkuje poczucie szczęścia przez człowieka. Działanie afektu najłatwiej zrozumieć na przykładzie wartościowego stanu rzeczy, jakim jest bogactwo lub przyjemność⁴. Z punktu widzenia stoików oba te stany rzeczy są moralnie obojętne, ale, biorąc pod uwagę ich wpływ na ciało, mają one charakter wartościowy, a więc są godne wyboru i warte podjęcia trudu ich zdobycia. Pojawienie się przy nich afektu spowoduje, że bogactwo lub przyjemność nie będą już tylko stanami użytecznymi i moralnie obojętnymi, ale zamienią się w cnotę samą w sobie. Będą rozumiane jako moralnie dobre i jako stany, do których za wszelką cenę należy dążyć, aby stać się szczęśliwym. Takie przeświadczenie często może prowadzić do podejmowania nieracjonalnych decyzji a nawet zachowywania się niegodnie czy nielegalnie. Człowiek jest bowiem gotów zrobić wszystko, byleby tylko zrealizować owe fałszywie pojęte cnoty i tym samym osiągnąć złudne poczucie szczęścia. Brak zaspokojenia potrzeby przyjemności czy nieudane próby osiągnięcia bogactwa, które zostały owładnięte afektem, wywołują natomiast w człowieku stany głębokiego smutku, niespełnienia i tym samym podważają jego poczucie wartości. Taki człowiek może czuć się nieszczęśliwy, samotny i niechętny życiu. Nieustające pasmo porażek w dążeniu do uzyskania źle rozumianej cnoty doprowadzić może w konsekwencji do stanów depresyjnych, a pogłębiający się konflikt z otoczeniem wywołany poczuciem niespełnienia i niezrozumienia przez najbliższych nieustającej potrzeby realizacji własnych pragnień, może w skrajnych przypadkach zaowocować najróżniejszymi zaburzeniami psychicznymi. Człowiek owładnięty afektami często popada w kryzysy osobowościowe, ponieważ przestaje racjonalnie myśleć i kierować się swoim rozumem. Nie potrafi właściwie osądzać przydarzających mu się sytu-

⁴ Por. Reale G., *Historia...*, T. 3, op.cit., s. 429-431.

acji i wyolbrzymia skalę problemu. Nie żyje przez to w zgodzie z własną naturą i tym samym sam odcina sobie drogę do osiągnięcia pełni szczęścia. Aby uniemożliwić afektowi zawładnięcie rozumem, stoicy wypracowali podwaliny dla koncepcji stanu apatii – zachowania, które pozwalałoby na uniknięcie tego rodzaju niebezpieczeństwa dla umysłu. Nawet, jeśliby jakiś afekt się pojawił, to dzięki zachowaniu takiej apatycznej postawy, człowiek będzie w stanie go zidentyfikować i natychmiast całkowicie wykorzeńić. Uczyni to po to, aby nie zakłócił on rozwoju umysłu, nie zniewolił go i nie odciągnął od osiągnięcia pełni szczęścia rozumianej przecież jako życia zgodnego z rozumem.

7. Beznamiętność i samoakceptacja jako postawa prawdziwego mędrca i droga do szczęścia

Proponowana przez stoików apatia (tzw. beznamiętność) miałaby polegać na absolutnym zdystansowaniu się wobec wszystkiego, co nas w życiu spotyka. Według owych myślicieli jest to jedyny racjonalny sposób odnoszenia się do świata i reagowania na życie, któremu towarzyszy przeświadczenie o niezależności od wszelkich czynników ograniczających oraz całkowita obojętność wobec rzeczy zewnętrznych. Uważali oni, iż: *mędrzec, troszcząc się o swój rozum i czyniąc go możliwie jak najbardziej prawym, nie pozwoli nawet, aby w sercu jego zrodziły się namiętności albo też zniszczy je już w momencie powstawania. Jest to słynna stoicka apatia, to znaczy usunięcie i brak jakiegokolwiek namiętności, która zawsze jest tylko wzburzeniem ducha* (Reale, 1999). Według tego założenia wszelkie zdarzenia, które nam się przydarzają, powinniśmy traktować obojętnie, bez okazywania jakiegokolwiek uczuć i bez przywiązywania do nich większej wagi – wszak nie posiadają one moralnych wartości dobra i zła, dlatego też są dla naszego rozumu obojętne. Nie mogą dać człowiekowi ani poczucia szczęścia, ani go od niego oddalić, w związku z tym nie potrzeba się nimi absolutnie przejmować. Taka beznamiętna postawa pozwala chronić istotę ludzką przed wszelkimi nieszczęściami, które ją spotykają. Tworzy swoistego rodzaju „pancerz”, przez który nie mogą jej dotknąć, zasmucić czy podważyć poczu-

cia własnej wartości żadne wydarzenia i sytuacje zewnętrzne, jakie jej się przytrafiają. Choroba, kryzys wiary w siebie czy inne nieszczęścia nie mają do niej dostępu. *Apatia jest jednakże celem samym w sobie, nie zaś środkiem do innego celu. Sama dla siebie jest nagrodą. Jest celem jedynym, najwyższą metą, ku której zmierza wszelka należyście zdyscyplinowana działalność ludzka* (Fuller, 1963). Inaczej mówiąc: *Szczęście jest zatem apatią, beznamiętnością* (Pohlenz, 2005). Aby wieść życie szczęśliwe, potrzebujemy zatem jedynie i aż! samoakceptacji naszego istnienia i zachowania stanu całkowitej apatii, która pozwoli nam wznieść się ponad konieczność wszechświata, nieuchronność zdarzeń i zjawisk zewnętrznych, a także działań wzmacniających rozwój własnego rozumu, czyli zdobywania wiedzy praktycznej. Życie szczęśliwe może dać nam bowiem jedynie tak rozwijana cnota. Cnota, która jest: *rozumiana jako harmonijne usposobienie, która jest godna wyboru dla samej siebie, a nie ze względu na jakąś obawę czy nadzieję, czy na jakiegokolwiek okoliczności zewnętrzne. W niej tkwi szczęście jako w duszy stworzonej dla zharmonizowania całego życia* (Diogenes Laertios, VII,89, [=von Arnim, SVF., III, fr. 39]:K. Leśniak). Zatem dążący do pełni szczęścia stoik nie boi się śmierci, nie przeszkadza mu, że cierpi nawet, jeśli owo cierpienie jest niezawinione. Nie bywa smutny i nie wikła się w próby odpowiedzi na pytanie: „Dlaczego ja?”, „Dlaczego właśnie mnie to spotyka?”. W każdej sytuacji zachowuje bowiem beznamiętną postawę i w pełni świadomie akceptuje swój los. Nie próbuje z nim walczyć ani się mu sprzeciwiać, ponieważ do uzyskania pełni szczęścia potrzebuje jedynie własnego rozumu, którego nikt nie może mu przecież odebrać, ponieważ jest on zakotwiczony w ludzkiej naturze i w naturze świata. Pielęgnując w sobie stan apatii, rozwija w sobie cnotę, która stanowi jedyną drogę do szczęśliwego życia. To bowiem właśnie tak ujmowana (...) cnota sprawia, że stoik w pełni wystarcza sam sobie. Nie potrzebuje przyjemności, ponieważ nie doskonałą one jego ludzkiej natury, lecz są tylko współtowarzyszycy zjawiskami, nad którymi nie zawsze ma pełną władzę. Nie potrzebuje też życia przyszłego, które by dodało coś do tej doskonałości, którą już ma, mając cnotę. Nie obawia się, iż może ją stracić w wyniku działania kogoś innego, ponieważ nikt nie może mu jej wydrzeć, jako że jest ona ontologicznie zakorzeniona w jego naturze (Reale, 1999). Podążając drogą tak racjonalnie pojętej cnoty, stoik nie tylko jest w stanie odnaleźć szczęście w każdej sytuacji, w jakiej się znajduje, bez względu na to, czy będzie ona

dla niego pozytywna, czy też nie. Będzie też mógł zrealizować ideał człowieka doskonałego, mędrca, który: *jest bogaty, szlachetny i piękny: bogaty, nawet jeśli jest żebrakiem, szlachetny nawet jeśli jest niewolnikiem, piękny, nawet jeśli jest fizycznie brzydki, ponieważ jego bogactwem, szlachectwem i pięknem jest rozum. Mędrzec jest wolny, ponieważ chce tego wszystkiego, co jest konieczne, znosi i przyjmuje wszystko, czego chce fatum. Mędrzec wystarcza sam sobie, ponieważ w rozumie ma wszystko, czego potrzebuje. Nic nie może go zaniepokoić, ponieważ pancierz rozumu przed wszystkim go chroni, (...) i może być szczęśliwy nawet podczas tortur, ponieważ dzięki rozumowi wykracza poza ból i pozbawia go jego negatywnego znaczenia. W swoim wewnętrznym pokoju mędrzec równy jest Zeusowi* (Reale, 1999) ⁵. Człowiek szczęśliwy to zatem mędrzec, który posiada i rozwija cnotę, czyli wiedzę praktyczną. Nigdy się nie myli, ponieważ działa zgodnie z rozumem. Jest prawdziwie wolny, ponieważ akceptuje konieczność swojego istnienia. To w końcu człowiek, który wie, że szczęśliwe życie, ponieważ wierzy w siłę swojego rozumu, zachowując przy tym całkowitą apatię wobec całego świata zewnętrznego.

Taka perspektywa możliwości posiadania szczęścia przez każdego, zawsze i w każdej sytuacji z uwagi na posiadanie rozumu, jest niezwykle kusząca a stoicki sposób myślenia i działania może okazać się lekarstwem na nasze problemy i kryzysy. W sytuacjach trudnych i problemowych taka postawa beznamiętnego przyjmowania oraz akceptowania swojego losu może być ratunkiem i stanowić dla nas niejako tarczę obronną przed całym złem, które nas spotyka. Przyjęcie stanu apatii, by zachować trzeźwość umysłu i nie dać się zwariować oraz posiadanie przekonania o tym, że żadna rzecz czy wydarzenie zewnętrzne nie mogą mi odebrać mojego prawdziwego szczęścia, które daje rozum, jest skutecznym sposobem na przezwyciężenie trudnych sytuacji, które nam się przydarzają. Właśnie dlatego owe założenia stały się inspiracją i jednocześnie fundamentem dla krótkoterminowej terapii poznawczo-behawioralnej stworzonej przez amerykańskiego psychologa Maxie Clarence'a Maultsby Jr. – tzw. Racjonalnej Terapii Zachowania (ang. *Rational Behavior Therapy - RBT*).

⁵ Por. von Arnim H, S.V.F, op.cit., III, fr.544-656.

8. Założenia filozofii stoickiej w Racjonalnej Terapii Zachowania

Terapia ta, zwana w skrócie RTZ, stała się w ostatnim czasie jedną z bardziej popularnych i łatwo dostępnych metod samopomocy dla osób znajdujących się w różnego rodzaju kryzysach. Jej podstawę stanowią wybrane elementy myśli stoickiej, które Maxie C. Maultsby Jr. połączył z najnowszymi wynikami badań nauk kognitywnych oraz dobrze ugruntowaną w psychologii poznawczo-behawioralnej racjonalno-emotywną terapią zachowania doktora Alberta Ellisa (and. *Rational Emotive Behavior Therapy* - REBT)⁶. Wychodząc od przekonania stoików na temat racjonalności całego wszechświata, który za sprawą twórczego logosu jest światem najlepszym z możliwych a człowiek zajmuje w nim uprzywilejowane miejsce przez wzgląd na swą specyficzną naturę, RTZ odwołuje się do szczególnego znaczenia i roli ludzkiego rozumu⁷. Zakłada on, że wszelkie ludzkie działania są motywowane i bezpośrednio spowodowane przez stany emocjonalne, które kształtowane są natomiast przez indywidualną interpretację przydarzających się nam faktów. Na nasze interpretacje wpływ zaś mają najróżniejsze myśli, przekonania i wierzenia, wytworzone na podstawie wcześniejszego doświadczenia zmysłowego i racjonalnego myślenia. To właśnie te elementy – doświadczenie i umiejętność myślenia dedukcyjnego – złączone w koherentny i spójny logicznie system stanowią fundamenty naszej wiedzy. Z takiego założenia wynika w konsekwencji przeświadczenie, iż, o ile nasze przekonania na temat faktów ze świata zewnętrznego będą miały racjonalne uzasadnienie, to i nasze ich interpretacje będą rozumne i prawdziwe a opierające się na nich emocje będą skutecznie motywować podejmowane przez nas racjonalne działania. Jeśli zaś nasze przekonania na temat faktów zewnętrznych będą fałszywe, to spowodują one nałożenie na zdarzenie błędnej interpretacji, która wywoła nieadekwatne

⁶ Zob. Ellis, A., & Joffe-Ellis, D., *Rational emotive behavior therapy*. American Psychological Association, Washington 2011. https://www.amazon.com/Rational-Emotive-Behavior-Theories-Psychotherapy-ebook/dp/B006C3QA3U/ref=tmm_kin_swatch_0?encoding=UTF8&qid=1504550297&sr=1-6

⁷ Zob. Wirga, M., DeBernardi, M., Wirga, A., Wirga, M.L. & Banout, M. (2020). Maultsby's Rational Behavior Therapy: Background, Description, Practical Applications, and Recent Developments. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive Behavior Therapy*, 38, 399-423, <https://link.springer.com/article/10.1007/s10942-020-00341-8> [dostęp:15.06.2022].

emocje pobudzające w konsekwencji do niewłaściwego działania⁸. Podążając w zgodzie z myślą stoików, według koncepcji RTZ dla prawidłowego funkcjonowania człowieka niezbędne jest zatem posiadanie racjonalnych przekonań na temat rzeczywistości i wszelkich stanów w niej zachodzących. W toku 15-letniej pracy klinicznej Maultsby zauważył jednak, że samo oparcie się na faktach czasami nie wystarcza do poprawy funkcjonowania pacjenta, który znajduje się w kryzysie. To bowiem, co jest rozumne i racjonalne w danej chwili dla jednej osoby, wcale nie musi być dla niej takie samo w innych okolicznościach. Podobnie i w szerszym kontekście – to, co w danym momencie jest racjonalnie dla mnie, nie musi być takie samo dla innych osób. Psycholog postanowił zatem rozszerzyć stoickie pojęcie rozumu, dopowiadając, że to, co „racjonalne”, nie ogranicza się jedynie do zachowania praw logiki i faktów, ale dotyczy również wszystkiego, co przynosi człowiekowi pożytek w każdym aspekcie jego istnienia. Racjonalne przekonania a za nimi interpretacje, emocje i działania, to zatem takie stany rzeczy, które służą poprawie całościowego dobrostanu istoty ludzkiej. *Racjonalność nie wyklucza wobec tego ani wiary, ani duchowości, ani miłości, ani żadnych innych stanów rzeczy i nie odbiera im ich pozytywnej wartości, jeżeli tylko przynoszą one człowiekowi wymierne korzyści pod postacią dobrego samopoczucia* (Maultsby Jr., 1984). Aby umysł jednak nie zbłądził i nie popadł w skrajne zaspokajanie różnorodnych potrzeb czy namiętności, Racjonalna Terapia Zachowania ponownie zwraca się w swoich założeniach w stronę koncepcji stoickiej, przywołując z niej zasadę apatii. Propaguje zatem przy użyciu technik relaksacji zachowywanie stanu beznamiętności, całkowitego wyciszenia czy wręcz specyficznego „emocjonalnego odcięcia się” od wszystkiego, co nas spotyka. Jednocześnie wypracowuje i rozwija przy tym umiejętność skupienia się przede wszystkim na faktach a nie na indywidualnych ich interpretacjach. Dzięki konsekwentnemu stosowaniu się do owych wytycznych terapia ta prowadzi do trwałych zmian w zachowaniu jednostki. Zakłada bowiem naukę sprawowania kontroli nad swoimi emocjami i świadomego zarządzania własnymi przekonaniami i wierzeniami przez pacjentów, poprawiając tym samym ich zdolność logicznego myślenia oraz poprawnego wnioskowania. Umiejętność zachowania dy-

⁸ Zob. Maultsby, M.C. Jr., *Rational Behavior Therapy*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall 1984.

stansu wobec wszelkich sytuacji, jakie zdarzają nam się w życiu i zastosowanie chłodnego, racjonalnego osądu do każdego zdarzenia, pozwala ponadto na uniknięcie błędów poznawczych rozumu, które skutecznie zagrażają równowadze i poczuciu szczęścia każdego człowieka. Zarówno bowiem dla stoików, jak i dla Maultsby'ego, pełnię szczęścia człowiek może osiągnąć jedynie na drodze życia zgodnego z własną naturą, a więc życia zgodnego z rozumem.

Według koncepcji RTZ życie szczęśliwe jest zatem osiągalne dla każdego człowieka w każdym momencie jego życia pod warunkiem, że kieruje się on zaleceniami rozumu i akceptuje swój własny los wraz z wszelkimi wydarzeniami, jakie go spotykają. Aby osiągnąć taki stan, niezbędne jest wobec tego skupienie się na teraźniejszości i na przyszłości zamiast oglądania się wstecz i przywiązywania nadmiernej wagi do przeszłości. Konieczna jest również umiejętność dogłębnej autorefleksji, która pozwala na świadomą obserwację własnych myśli i przekonań oraz ich wpływu na emocje i zachowanie, przez co umożliwia ich nadzór i kontrolę. Ugruntowuje ona tym samym poczucie sprawstwa człowieka, potwierdza jego podmiotowe działanie i wspiera motywację do dalszego rozwoju. Wynikająca zaś z niej świadomość własnej racjonalnej natury oraz pełna akceptacja zarówno samego siebie, jak i swojego życia, jest już spełnieniem stoickiego ideału człowieka mądrego i szczęśliwego. Czasami jednak, pod wpływem najróżniejszych zdarzeń zewnętrznych, zdarza się, iż człowiek się ugina, staje się przygnębiony, traci wiarę we własne możliwości i siłę swojego umysłu, odcinając sobie tym samym drogę do szczęścia. RTZ nie jest jednakże tylko swoistą koncepcją teoretyczną, ale przede wszystkim myślą praktyczną, której główne zadanie opiera się na pełnieniu funkcji terapeutycznej.

9. Metodologia RTZ a poczucie szczęścia

Z uwagi na aspekt prakseologiczny w centrum zainteresowań Racjonalnej Terapii Zachowania znajdują się przede wszystkim ludzie, którzy nie są w stanie oprzeć swojego szczęścia na rozumie i do tego ideału mędrca z różnych przyczyn dotrzeć nie mogą. Terapia ta wychodzi naprzeciw takim

problemom i oferuje konkretny schemat działania. Został on wypracowany po to, aby pomóc człowiekowi odnaleźć błędy w jego myśleniu poprzez szczegółową analizę poszczególnych stanów rzeczy odnoszących się do sytuacji, która zniszczyła jego spokój i oddaliła go od poczucia szczęścia. Maultsby proponuje zatem, aby w procesie autorefleksji zastosować procedurę zwaną modelem ABCD. Pierwszym krokiem (A) jest jasne i precyzyjne określenie faktu, który zapoczątkował niepożądane myślenie. Drugi (B) stanowi wypisanie wszystkich myśli, przekonań i wierzeń wywołanych wydarzeniem opisanym w punkcie (A). W trzecim kroku (C) należy określić i wymienić wszystkie uczucia, stany emocjonalne, które towarzyszyły temu zdarzeniu (A). W ostatnim zaś punkcie (D) trzeba opisać wszelkie działania, jakie zostały podjęte wskutek odpowiedzi na zdarzenie początkowe (A). Po wykonaniu takich czynności osoba podejmująca Racjonalną Terapię Zachowania za pomocą głębokiej autorefleksji powinna odpowiedzieć na 5 pytań, tworzących rdzeń zdroworozsądkowego myślenia (ang. *Five Rules for Healthy Thinking*): Czy (B) jest oparte na faktach?; Czy (B) chroni moje życie i zdrowie?; Czy (B) pozwala mi osiągnąć bliższe i dalsze cele?; Czy (B) pozwala mi rozwiązać konflikty lub ich unikać?; Czy (B) pozwala mi czuć się tak, jak chciałbym się czuć? Jeśli podczas takiej analizy przekonań dotyczących zdarzenia (A) uzyskamy przynajmniej 3 pozytywne odpowiedzi na powyższe pytania, oznacza to, iż przekonanie jest racjonalne i powinniśmy zaakceptować wynikające z nich emocje i działania. Jeśli zaś uzyskamy mniej niż 3 twierdzące odpowiedzi, znaczy to, że nasze przekonania (B) są błędne i to one, a nie sam fakt ze świata zewnętrznego, wprowadziły nas w niepożądany stan i dlatego też należy je zmienić⁹. Cały model działania należy powtarzać aż do uzyskania co najmniej 3 wymaganych odpowiedzi na postawione pytania, a następnie ponownie przyjrzeć się własnemu samopoczuciu, które powinno w tym czasie ulec poprawie. Racjonalne przekonanie ma bowiem za zadanie wygenerowanie adekwatnych emocji a wraz z nimi właściwych działań, przez co zmienia nastawienie pacjenta do danej sytuacji i pozwala mu na dostrzeżenie innych możliwości i wybranie lepszych dla niego rozwiązań¹⁰.

⁹ Zob. Maultsby, C.M.Jr, *Rational...*, op. cit.

¹⁰ Por. Wirga, M., DeBernardi, M., Wirga, A., Wirga, M.L. & Banout, M., *Maultsby's...*, op. cit.

RTZ w swoich zaleceniach proponuje również pacjentom codzienne i skrupulatne zapisywanie własnych myśli, które pojawiają się w trakcie trwania kryzysu osobowościowego lub innych silnych stanach emocjonalnych, gdyż ich powiązanie z kategorycznymi określeniami typu: zawsze, nigdy, wszyscy, muszę, nikt, ma ogromny wpływ na komfort i samopoczucie człowieka. Podczas przeprowadzania modelu ABCD i późniejszej analizy przekonań często okazuje się jednak, że to właśnie owe przekonania są błędne. To one generują negatywne nastroje w pacjencie, a z uwagi na ich uogólniający i powszechnie obowiązujący charakter, powodują dodatkowo zaniechanie próby poddania ich krytycznej analizie¹¹. Terapia proponowana przez Maultsby'ego, poprzez przyjrzenie się poglądom, emocjom i reakcjom pacjenta na dane zdarzenie, pomaga zatem pacjentom wyćwiczyć także umiejętność autokrytycznego myślenia i tym samym wypracowywać nowe sposoby reagowania na zdarzenia, które spotykają ich w życiu. Dzięki temu podnosi ich samoświadomość, poziom zrozumienia samego siebie i zdolność racjonalnego oglądu zarówno samej rzeczywistości, jak i ich własnych interpretacji na temat zachodzących sytuacji¹². Przywraca tym samym wiarę w siłę i potęgę ludzkiego rozumu i to na nim uczy opierać indywidualne poczucie szczęścia. To bowiem właśnie racjonalnie myślenie jest źródłem, z którego wypływa nasze poczucie spełnienia i szczęścia.

10. Wnioski

Starożytna filozofia stoicka wywarła niewątpliwy wpływ na poglądy współczesnych jej myślicieli, ale i odcisnęła silnie swe piętno również na kształtowaniu się w zakresie etyki umysłów kolejnych pokoleń. Dzięki swoim ontologicznym założeniom oraz odwołaniu się do znaczenia i roli ludzkiego rozumu rozwinęła ona wiarę w potęgę racjonalnego myślenia, wytyczając przy tym prostą drogę do realizacji ostatecznego celu każde-

¹¹ Zob. Wirga, M., DeBernardi, M., Wirga, A., Wirga, M.L. & Banout, M., Maultsby's..., op cit.

¹² Zob. Maultsby, M. C. Jr., & Winkler, P. (1972). Directed rational self-counseling (a new approach to mass mental health). ANA Clinical Sessions, 234-237. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/4127013>

go człowieka – życia szczęśliwego. Ponadto koncepcja ta była wielokrotnie uaktualniana i dopasowywana do najróżniejszych czasów oraz kultur, wśród których zdobywała uznanie i popularność, dzięki czemu uzyskała także rys uniwersalności. O jej ponadczasowym przesłaniu najlepiej świadczy fakt, iż stała się ona inspiracją i teoretycznym fundamentem dla współczesnej Racjonalnej Terapii Zachowania autorstwa psychologa Maxie’ego C. Maultsby’ego Jr. Z uwagi na osadzenie RTZ na założeniach myśli stoickiej terapia ta może być z powodzeniem stosowana przez ludzi w każdym wieku (z wyłączeniem dzieci), bez względu na ich przynależność kulturową czy religijną. Nie wymaga ona ponadto kosztownego zaangażowania specjalisty, a jedynie nakładu pracy własnej w celu zgłębienia jej podstawowej metodologii i zachowania rygorystycznej samodyscypliny w realizowaniu jej założeń. Z powodu ugruntowania jej na starożytnych podwalinach koncentruje się ona na rozwijaniu umiejętności logicznego myślenia i wnioskowania, a także poddawania krytycznemu osądowi własnych poglądów. Uczy zarazem świadomego sprawowania kontroli nad swoimi myślami oraz nad emocjami przez nie wywołanymi. Kultuwując stoickie założenia, RTZ ujmowana jako forma samopomocy, nie tylko pomaga lepiej radzić sobie z codziennymi problemami, stresem czy wszelkiego rodzaju kryzysami, ale także buduje w człowieku poczucie sprawstwa i wzmacnia jego motywację do działania. Dzięki wykształceniu nowego, racjonalnego modelu reagowania i zachowywania się podczas przydarzających się człowiekowi różnych sytuacji, może również pełnić funkcję terapii przeciwdziałającej pogłębianiu się kryzysu osobowościowego czy nawet w ogóle zapobiegającej jego pojawieniu się. Jej ufundowanie na stoickim przekonaniu o racjonalności całego świata oraz wielkości ludzkiego rozumu gwarantuje natomiast możliwość uzyskania szczęścia i spokoju ducha każdemu, kto zechce podążać za jej wytycznymi. Wszystkie te elementy czynią Racjonalną Terapię Zachowania koncepcją jeszcze bardziej uniwersalną i stanowią mocny argument, aby zapoznać ze szczegółowymi zasadami jej stosowania.

Bibliografia

- Arnim, H. von (1968). *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol. I-IV, Stuttgart: Teubner.
- Arystoteles (1972). *De Anima*, tł. P. Siwek, [w:] *Dzieła wszystkie*, Warszawa: PWN.
- Cicero, *Academica Posteriora*, [wyd. ang. *The Academica of Cicero* (1874)], transl. J.S. Reid, <https://www.gutenberg.org/files/14970/14970-h/14970-h.htm> [dostęp: 10.06.2022].
- Diogenes Laertios (1968). *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, Warszawa: PWN.
- Ellis, A., & Joffe-Ellis, D. (2011). *Rational emotive behavior therapy*. Washington: American Psychological Association, https://www.amazon.com/Rational-Emotive-Behavior-Theories-Psychotherapy-ebook/dp/B006C3QA3U/ref=tmm_kin_swatch_0?encoding=UTF8&qid=1504550297&sr=1-6 [dostęp: 03.05.2022]
- Epiktet z Hieropolis, *Encheiridion*, tł. L. Jachimowicz, <https://sady.up.krakow.pl/fil.epiktet.encheiridion.htm> [dostęp: 07.06.2022].
- Fuller, B.A.G. (1963). *Historia filozofii*, T.1, tł. Z. Glinka, Warszawa: PWN.
- Maultsby, M.C., Jr. (1984). *Rational Behavior Therapy*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Maultsby, M. C., Jr., & Winkler, P., (1972). Directed rational self-counseling (a new approach to mass mental health). *ANA Clinical Sessions*, 234–237, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/4127013> [dostęp: 25.06.2022].
- Pohlenz, M. (2005). *La Stoa: Storia di un movimento spirituale*, Milano: Biompani.
- Reale, G. (1999). *Historia filozofii starożytnej*, T.3, tł. E. I. Zieliński, Lublin: KUL.
- Wachsmuth, C & Hense, O. (1894). *Ioannis Stobaei Anthologium*, Vol. 1, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Wachsmuth, C. & Hense, O. (1909). *Ioannis Stobaei Anthologium*, Vol 2, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Wachsmuth, C. & Hense, O. (1912). *Ioannis Stobaei Anthologium*, Vol. 3, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Wirga, M., DeBernardi, M., Wirga, A., Wirga, M.L. & Banout, M. (2020). Maultsby's Rational Behavior Therapy: Background, Description, Practical Applications, and Recent Developments. *Journal of Rational-Emotive & Cognivite Behavior Therapy*, 38, 399-423, <https://link.springer.com/article/10.1007/s10942-020-00341-8> [dostęp:15.06.2022].

ROZDZIAŁ

dr hab. Beata Maria Gaj, prof. ucz. (ORCID: 0000-0001-9165-2124)

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: b.gaj@uksw.edu.pl

AKCEPTACJA LUB ODRZUCENIE RÓŻNYCH PRZEJAWÓW KULTÓW JAKO ZGODNYCH LUB NIEZGODNYCH Z CZŁOWIECZEŃSTWEM

Abstrakt. Artykuł dotyczy akceptowania lub odrzucania różnych przejawów kultów jako zgodnych lub niezgodnych z człowieczeństwem oraz formowania się i wyrażania poczucia człowieczeństwa w kontekście religijności. Kwestie zostały rozważone w oparciu o dorobek dwu łacińskich autorów z IV w. n.e. a także refleksji nad etyką religii i filozofii – odniesienie do poglądów sofistycznych i antropologii generatywnej. Aspekty rozumienia religii jako przejawu poziomu cywilizacji są także zestawione z sytuacją w świecie współczesnym w nawiązaniu m.in. do cywilizacyjno-religijnej postawy Rosji.

Słowa kluczowe: świadomość człowieczeństwa, kult, mit, wiek IV n.e., Firmicus Maternus.

1. O człowieczeństwie

Jednym z istotniejszych zagadnień w historii ludzkości jest ustalenie pojęcia człowieka i tego, co go wyróżnia na poziomie biologicznym i ideowym. Niektóre definicje filozoficzne podkreślają, że pojęcie człowieka i człowieczeństwa nie jest pojęciem biologicznym. Niemniej zadanie definiowania człowieka określone jest właściwie w każdej kulturze. Platónski człowiek dwoisty, arystotelesowski człowiek z boskim pierwiastkiem rozumu czy retoryczne pytanie o człowieka w Biblii – „Kimże jest człowiek?“, który zasługuje na uwagę czy pamięć Boga – to jedne z ważniejszych koncepcji w kulturze Europy. Ciekawe wydają się też koncepcje sofistyczne, dotyczące pożytku społecznego człowieka. Sofiści są w ostatnich latach dość często rehabilitowani w nauce i docenia się ich utylitarne i ekonomiczne myślenie w kategoriach społecznych z uwzględnieniem różnorodności i relatywizmu (Mielczarski 2010, s. 5 i nast.). Poglądy podobne tym śródziemnomorskim, europejskim lub na zasadzie lustrzanego odbicia, pokazujące czasem tę samą opowieść, ale jakby z drugiej strony, odbitą w zwierciadle, znajdują się w mitologiach Azji czy Ameryki. To tam pojawiła się m.in. koncepcja stworzenia człowieka jako procesu przebiegającego **od gorszego do lepszego**¹, o czym świadczą mity Indian z Ameryki środkowej przede wszystkim Indian Hopi, Nawaio i Zuni (Thury, Devinney 2009, s. 94). Opowieść Hopi przedstawia cztery etapy rozwoju ludzkości zupełnie tak, jak w europejskim micie o czterech wiekach ludzkości (Wergiliusz, Owidiusz) czy raju (Biblia). Jednak w Europie zawsze opis ten prowadzi od lepszego do gorszego: oto najpierw mamy idealny wiek złoty, potem srebrny, w którym już trzeba było się trudzić, następnie spiżowy – początek walk i konfliktów, a wreszcie trwający po dziś dzień wiek żelazny, najbardziej zbrodniczy. Dowcipnym rozwinięciem tego mitu może być twierdzenie, że niedawno zaczęła się nowa era – era plastiku, jednak klasyczna wersja obecna przez wieki w kulturze Europy mówi o czterech, nie pięciu etapach kształtowania się człowieczeństwa. Natomiast „odbita w lustrze” wersja amerykańska pokazuje rozwój człowieka przebiegający także w czterech fazach od bardzo marnego aż po najlep-

¹ A zatem odwrotnie niż w kulturze europejskiej, gdzie mity i Biblia podkreślają przejście człowieka z lepszego do gorszej rzeczywistości.. Wszystkie podkreślenia w tekście B. Gaj.

szy z możliwych – człowiek stwarzany był poprzez cztery etapy, żył kolejno w czterech warstwach: jako robak zagrzebany w ziemi, pozyskując swe kolejne funkcje i zdolności doszedł obecnie do swej najlepszej formy. U Hopi robaki stawały się kolejno psami, niedźwiedziami i kojotami, a przejście do następnego etapu świata dokonywało się dzięki mistycznej istocie „Babce Pajęczycy”. U Indian Zuni boscy bliźniacy stopniowo przystosowywali ludzi do życia w kolejnych coraz wyższych światach, zaznaczając na ich ciałach ostrym kamieniem kolejne otwory tak, by stworzeni ludzie mogli jeść, pić i wydalać, a następnie wyposażając ich w palce rąk i nóg i inne zaawansowane funkcje. Celem-rajem zawsze był świat obecny. Świat, który znamy, jest zatem najdoskonalszy, jest rajem, śmiercią ostateczną i spełnieniem. W języku Indian Navajo określa się stan przebywania w tym najwyższym, ostatnim i prawdziwym świecie pojęciem „hozho”, oznaczającym równowagę i harmonię w życiu społecznym i spełnienie się.

Wcale nierzadko filozofowie pytają o granice człowieczeństwa. I można tu także prześledzić wiele systemów filozoficznych różnych kultur, a także pomysły stosunkowo świeże o skutkach nader bolesnych historycznie, jak chociażby koncepcja nadczłowieka Nietschego czy koncepcje nie uznające ludzkiej różnorodności biologicznej i równości w tejże różnorodności – np. ludzie z trisomią czy innym zaburzeniem genetycznym nie zawsze są postrzegani jako podlegający pełni praw ludzkich. Wcześniej tak postrzegano także rasę lub kolor skóry. Współcześni filozofowie próbują wciąż określić granice człowieczeństwa (Hańderek 2021, s. 16–19), przede wszystkim ustalając definicję człowieka i definicję granicy. Jednak takie podejście staje się nader często dość niebezpieczne. Historia i praktyka społeczna wyraźnie dowodzą, że określanie definicji człowieka i tym samym wyznaczanie granic bycia człowiekiem zawsze ma konsekwencje polityczne i społeczne (Hańderek 2021, s. 19): „Filozoficzne rozważania mają swoje konsekwencje w sposobie naszego postrzegania świata. Dlatego mówiąc o granicach człowieczeństwa, musimy pamiętać, że granice tak samo łączą i dzielą, a ich definiowanie ma nie tylko naukowy charakter, jak uczy nas historia, lecz także bardzo mocny polityczny wydzźwięk, oddziałujący na nasze społeczne położenie i możliwości. Granice człowieczeństwa nierzadko stanowią po prostu granice naszej tolerancji, życzliwości, empatii czy moralności” – to cytata z wypowiedzi jednej z polskich filozofek XXI wieku, Joanny Hańderek.

2. O samoświadomości

Cytat jakże prawdziwy, ale mówi o postrzeganiu człowieka niejako z zewnątrz. Zabrakło tu zdecydowanie jednego aspektu – *samoświadomości* człowieka we własnym postrzeganiu człowieczeństwa. Gdzie znaleźć dowody samoświadomości? Jedną z ciekawszych odpowiedzi daje antropologia generatywna. Kluczowym pojęciem koncepcji tej nowszej gałęzi nauk antropologicznych jest słowo: ono staje się pierwszy świadomym dążeniem człowieka do przełamania agresji, główna teoria antropologii generatywnej tzw. teoria reprezentacji, choć sformułowana przez ateistę Erica Gansa, w sposób naturalny podlega odniesieniu do teologicznego, biblijnego Słowa-Logosu (Λόγος). Reprezentacja była wynikiem ludzkiej samoświadomości, stała się wyborem życia ponad śmiercią i wyborem współpracy zamiast konfrontacji (Gans 1981, s. 287). Jednak wciąż mamy „bohatera”-ofiara, składną zapewne nie zawsze dobrowolnie i chociaż jej śmierć oznaczała koniec kryzysu i początek trwania bez przemocy, ludzka samoświadomość poszukiwała dalszych rozwiązań. W końcu śmierć bohatera staje się symbolem, natura transcendentalna przeradza się w kontemplację estetyczną. Najkrótsza definicja samoświadomości to rozumienie, pojmowanie czegoś, greckie *heureka* (εὑρηκα). Świadomość samego siebie, a na poziomie społecznym świadomość tejże społeczności, jej potrzeb, doświadczeń zdawanie sobie sprawy z doświadczanych aktualnie doznań, emocji, potrzeb, myśli, swoich możliwości, czy ograniczeń, autokoncentracja uwagi. Jest to także tak zwana „idea samego siebie”, a zatem może być odmienna w różnych epokach i w zróżnicowanym stopniu odnosić się do poszczególnych jednostek ludzkich. Warto zastanowić się, kiedy w historii ludzkości świadomość wyrażona nawet przez jednego tylko człowieka poddała po raz pierwszy krytycznej ocenie nie tyle samą religię, co pewne rytuały, kultury i odniosła to do pojęcia człowieczeństwa. Wyodrębnienie schematu rytuału, mitu czy uzewnętrznienia szczerej wiary stało się narzędziem badania przejawów religijności, by odnaleźć w niej to, co ludzkie, co transcendentalne, ale i by odrzucić to, co człowieka niegodne, hańbiące.

3. O odkrywaniu znaczenia mitu

Samoświadomość wyrażana przez formułowanie słowa to oczywiście koncepcja ciekawa, jednak nieco schematyczna i uproszczona. Inaczej niż w przypadku mitu. Jak to wielokrotnie już udowodniono, prawda o naturze ludzkiej zawarta jest w mitach. Istnieje obecnie kilka metod badania mitów (Csapo 2005, s. 163): od komparatystycznej, przez psychologiczną i rytualną aż po najnowszy dorobek antropologii generatywnej. Warto jednak przyjrzeć się jednemu z pierwszych ludzkich zapisów świadomości religijnej i jej konsekwencji dla człowieczeństwa. Chciałabym tu w pierwszej kolejności przywołać sylwetkę autora z IV wieku n.e., niezwykle i wyjątkowego – choć popularnie przyjęto, że w IV wieku w literaturze, kulturze Rzymu rzekomo nie działo się nic, nie było literatury łacińskiej (Budzanowska 2015, s. 4). Tymczasem żył i działał wtedy człowiek niezwykle wykształcony, pochodzący z Sycylii, Iulius Firmicus Maternus, który był prawnikiem i dyplomata-urzędnikiem w służbie cesarza, ale i astrologiem-filozofem najpierw neoplatońskim, a potem chrześcijańskim. Wreszcie uznaje się go za chrześcijańskiego apologetę. Zostawił po sobie dwa dzieła i dlatego możemy go badać jako człowieka, który jedną księgę pt. *Mathesis* wydał jeszcze jako neoplatonik i astrolog, a drugą *De errore profanarum religionum* już jako chrześcijanin-neofita. Do dziś wspomina się go w wielu opracowaniach jako prawdopodobnie pierwszego w historii religioznawcę, a to z uwagi właśnie na to drugie dzieło, w którym opisuje i potępia bardziej lub mniej właściwe dla człowieczeństwa kultury ówczesnego Rzymu. Próbowano też jego dzieło klasyfikować jako „podręcznik nietolerancji” lub odezwę religijną, ale zdecydowanie nie są to te gatunki piśmiennictwa (Gaj 2015, s. 11 i nast.). Firmicus jako chrześcijański neofita najpierw opisuje dany kult i to z użyciem narzędzi nam współczesnych, a następnie zastanawia się nad stopniem jego szkodliwości i tym, czy w ogóle jest to godne człowieka. Co ciekawe, bierze pod uwagę trzy poziomy: 1. kosmos, 2. społeczeństwo i 3. jednostkę, podobnie jak w rozumieniu kultury chińskiej (Konior 2009, s. 177). Kosmos, bo Firmicus, jak każdy ówczesny astrolog uznaje, że przede wszystkim trzeba być w zgodzie ze światem, dobrze odczytywać jego znaki, następnie przynależność do społeczeństwa wyznacza nam pewne wy-

magania. Dlatego uważa niektóre kultury za szkodliwe społecznie, niegodne cywilizacyjnego dorobku Rzymu i niebezpieczne przez swój demoniczny i przestępczy charakter. Są to kultury, które jak np. obrządek korybancki wymagają zabicia krewnego albo te, w których dokonuje się kastracji czy także rezygnuje ze swej płci (kult Atargatis) lub należy położyć się w dole imitującym grób, a z góry spływa na uczestnika kultu krew świeżo zarzynanego zwierzęcia. Wszystko to wydaje się Firmicusowi odrażające i wyraża on tu głos większości Rzymian, dla których kultury wschodnie, w tym syryjskie były niegodne człowieka. Ale takie stwierdzenie nie prowadziło do uznania wyznawcy „niecywilizacyjnego kultu” za nie-człowieka, Firmicus uznaje go raczej za „chorego”, któremu trzeba dać szansę na leczenie, zmusić go dla jego dobra do rezygnacji z kultu:

XVI 5 Ludzie chorzy cieszą się tym, co im szkodzi, a jeśli ciałem zawładnie zła choroba, wbrew swemu dobru domagają się od opiekunów rzeczy niewłaściwych. Myśl ogarnięta przypadłością lenistwa wciąż pragnie tego, co nasila chorobę i gardzi zaleceniami lekarzy, odmawiając podporządkowania się im, odrzuca medykamenty i zmierza ku własnej zgubie w szalonym pośpiechu².

Cóż jednak, gdy wyznawca nie chce rezygnować z szkodliwego społecznie kultu? Pozostaje zastosowanie ognia i miecza – to znów myślenie motywowane społecznie, jednak jego wydźwięk staje się groźny, zwłaszcza jeśli pomyślimy, że dzieło jest kierowane do władców imperium – Konstansa i Konstancjusza. Grozę tekstowi odbiera promowana zasada *religiosa Constantia* (Gaj 2015, s. 16) czyli potrzeba zachowania rozsądku, prymatu rozumu także w zakresie religijności. I wreszcie trzeci poziom – kwestie jednostkowe – Firmicus dopuszcza możliwość, że niektóre kultury nieprawdziwe, nawet jeśli wydają się śmieszne, to jednak są potrzebne jednostkom, by ukoić np. ból po śmierci bliskiej osoby. Tak miało być z kultem Demeter-Cerery-matki i Kory-Prozerpiny-córki. Córka, porwana przez gwałciciela ginie w strasznych okolicznościach zamordowana przez porywacza. Tymczasem matka, nie mogąc pogodzić się z brutalną prawdą, tworzy inną mityczną wersję tych zdarzeń o bogu Hadesie-Plutonie, który miał rzekomo porwać jej córkę. To przykład kultu, którego Firmicus nie pochwala, ale rozumie jego potrzebę. W deskrypcji kultu Firmicus idzie znacznie dalej niż grecki filozof z epo-

² Cytat ten i następny w tłumaczeniu autorki artykułu według wydanej w 2015 r. monografii pt. Iulius Firmicus Maternus. Jak nieświadomi błędzą w wierze.

ki aleksandryjskiej – Euhemer, od którego imienia stworzono pojęcie euhemeryzmu, czyli poglądu, iż bogów stworzyli ludzie, uwieczniając tak swoich przodków. Dzieło *De errore* rzadko skupia się na sylwetkach ludzi, którzy mogli w jakiś sposób zasłużyć na boskość, podaje wiele przykładów bolesnych, odrażających już dla pokolenia i świata, w którym żyje. Najważniejsze w dziele Firmicusa jest zatem pokazanie rozwoju rozumu w człowieku, co pozwala mu poszukiwać prawdy, a nie ulegać szkodliwym kultom:

VII 3 Widzicie, jak zaburzony sposób rozumowania mógł wytworzyć takich wyobrażonych i fałszywych bogów, jak ze starych zabobonów powstawały postaci i imiona naszych bóstw. Lecz prawda wszystko to ujawniła, odkryła to logika zdrowego myślenia, zaś odkrywszy i zbadawszy wszystko, co ukrywało świętokradcze zwodzenie, prawda mogła – już odrodzone – oświecić. Ponieważ wszystko było sklecone tak strasznie, najpierw przerażało śmiertelników, następnie po zetknięciu się z nowym, jak to jest w przypadku ludzi wychodzących z długiej choroby, ze zdziwienia zrodziła się pogarda. Niewiele później umysł odważył się mądrze zbadać to, czemu się dziwił i natychmiast przez wrodzoną zdolność logicznego myślenia zgłębił tajniki tajemnych, a bezużytecznych zabobonów. Wreszcie po gorliwym zebraniu i racjonalnym rozważeniu tych ukrytych tajemnic doszedł do ostatecznych wniosków, że po pierwsze rodzaj ludzki winien poznać godne pożałowania kłamstwa niemądrych zabobonów, po drugie nimi wzgardzić, a po trzecie je odrzucić.

4. O herezjach i ich wykorzystaniu

Dzieło Firmicusa jest prawdopodobnie pierwszą udokumentowaną pracą poświęconą ocenie religijności ze względu na świadomość człowieczeństwa. Warto wspomnieć dla porównania, że inny z autorów IV w. Filaster, święty kościoła katolickiego, autor dzieła pt. *Diversarum hereseon liber*, czyli *Księgi o różnych herezjach*, opisywał różne odchylenia od normy katolickiego chrześcijaństwa – w sumie 156 herezji. Co ciekawe, traktował owe herezje jak różne opcje filozoficzne może niegodne pochwały, ale jakby rozumiały, mieszczące się w cywilizacyjnej normie. Co w tej normie się nie mieściło? Znów zachowania niebezpieczne społecznie – sekta gromadząca kobiety jako swego rodzaju niewolnice seksualne i wszystko, co mogłoby służyć destabilizacji społecznej, jak np. zupełne zaniechanie pracy. Filaster opisywał zatem różne odcienie wyznawanego już dość powszechnie pod

koniec IV w. chrześcijaństwa, choć w poczet herezji zaliczył też 28 herezji o podłożu judaistycznym sprzed narodzenia Chrystusa. *Księga różnych herezji* i inne podobne jej patrystyczne dzieła w kolejnych wiekach nie zawierają jednak oceny człowieczeństwa, jedynie opisują i ostrzegają, ponieważ wiele herezji może być zgubnych społecznie, zagrożeniem dla dobrze funkcjonującej *civitas*.

Jakże często jednak takie podejście: ostrzeżenie o zagrożeniu bywa wykorzystywane przez władzę do podporządkowania sobie kolejnych narodów, terenów i samo w sobie staje się kolejną herezją. Kwestie cywilizacji zbyt często bywają argumentem przeciw wyznawaniu religii, zdarza się jednak, że religia czy ideologia są tożsame z cywilizacją i silnie wykorzystywane do posunięć politycznych nawet takich jak wywołanie wojny. Jednym z najświeższych przykładów jest prowojenna i niejako w obronie cywilizacji ładu przeciw cywilizacji morza, narracja Rosji i cerkwi rosyjskiej. Przypominam sobie, jak blisko dekadę temu na konferencji poświęconej idei cywilizacji w Gnieźnie, mówiliśmy o koncepcji Aleksandra Dugina, głównego ideologa Kremla, filozofa i geopolityka, o którym mało kto wtedy słyszał. Przeważały głosy, że idea starcia cywilizacyjnego ładu i morza, owej telurokracji i talassokracji już się prawdopodobnie przeżyła, że obecne cywilizacje wykraczają poza to. Że starcie cywilizacji łacińskiej ze Wschodem to już przeżytek. Okazało się jednak, że i teraz można ożywić stare idee, przypisywać do cywilizacji morza wszystko, co chwiejne i nieuporządkowane, w tym zgodę na relatywizm, różnorodność religijną i myśleć o cywilizacji ładu jaką o tej silniejszej, która promuje wartości dobre dla społeczeństwa (w tym przede wszystkim dla władzy). Zachodnią cywilizację łacińską wyróżniał jednak zawsze element oswojonego sporu, retoryka, debata. Natomiast Wchód – Bizancjum wykorzystało retorykę w inny sposób, przede wszystkim do twórczości parenetycznej i pochwalnej, ewentualnie literatury fantastycznej i baśniowej – to tam powstał gatunek literacki *chrei* – anegdotycznej, ale dość schematycznej bajki, baśni z morałem. Wychwalanemu władcy oraz ustalonym zasadom należy się bezwarunkowo podporządkować. Każda z tych cywilizacji wyznaczyła zatem teren i fizyczny, geograficzny, i mentalny tego, co uznaje za swoje własne, swojskie, tożsame, za coś, z czego nie może się wycofać, ale też trudno przekroczyć granicę drugiej strony. Priorytetem staje się przede wszystkim oddzielenie i zaznaczenie

własnej specyfiki, własności czy swojskości wobec tego, co uznawane za inne, obce i odmienne. Jeśli wzmocni się tę ideę przekonaniem religijnym o potrzebie walki przeciw złu, szkodliwym wartościom, powstaje prawdziwy problem i to nawet w dobie tak szybkiego przepływu informacji. Dlatego nigdy nie należy lekceważyć idei, nigdy nie rugować humanistyki, gdyż wciąż jeszcze to ona, to mity i opowieści mówią największą prawdę o człowieku. Również w humanistyce, w retoryce jako sztuce perswazji także na poziomie dyplomatycznym, w uświadomieniu, reprezentacji zamiast konfrontacji prawdopodobnie znaleźć można inne rozwiązanie niż niegodny człowieczeństwa kult wojny.

Bibliografia

- Budzanowska, D. (2015). *Tykoniusz i jego reguły egzegezy biblijnej*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Csapo, E. (2005). *Theories of Mythology*, Blackwell (Malden, Oxford, Carlton).
- Kubiacyk, F., Gaj, B. i inni (red.) (2016). *Cywilizacja łacińska. Ekspansja – dominacja – kryzys*, *Acta Humanistica Gnesnensia*, t. XIII, Instytut Kultury Europejskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Gnieźnieńskie.
- Gaj, B. (2015). *Firmucus Maternus. Jak nieświadomi błędzą w wierze*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW Warszawa 2015.
- Gans E. (1981). *The Origin of Language. A Formal Theory of Representation*, Berkeley: University of California Press.
- Hańderek, J. (2021). *Granice Człowieczeństwa W: Magazyn polskiej Akademii Nauk 2/66/2021, s. 16-19: (Dostęp online 1.04.23) <https://poczta.wp.pl/w/mails/show?id=7c8777627858ab014ae35bf4&mailid=7c8777627858ab014ae35bf4&label=1>*).
- Thury, E. M., Devinney, M. K. (2009). *Introduction to Mythology. Contemporary Approaches to Classical and World Myths*, Oxford University Press: Oxford.
- Konior, J. (2009). *Analiza genezy mitu zła w kulturze chińskiej W: Anthropos. Czasopismo naukowe przy Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 12-13/2009, s. 117 – 185. (Dostęp online 28.03.23: https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6872/konior_chiny-zlo_anthropos_2009.PDF?sequence=1&isAllowed=y* .
- Mielczarski, C. (2010). *Sofiści i polityka*, Warszawa: PWN.

VI ROZDZIAŁ

Józef Legierski (orcid.org/0000-0003-1380-9100)

Student teatrologii

Wydział Polonistyki Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Katedra Teatru i Dramatu

PAMIĘĆ AGONISTYCZNA JAKO METODA BADAŃ NAD TEKSTAMI KULTURY NA PRZYKŁADZIE *TROJANEK* EURYPIDESA ORAZ *ULISSESA* JAMESA JOYCE'A

Abstrakt. Niniejszy tekst jest próbą podjęcia się analizy pamięcioznawczej tekstu antycznego Eurypidesa pt. *Trojanki* oraz modernistycznego dzieła Jamesa Joyce'a pt. *Ulisses*. Punktem wyjścia dla tekstu są narzędzia pamięcioznawcze agonistyczne, antagonistycznej kosmopolityczne. Wobec nich została wyprowadzona kategoria „pamięci włóczenia” od książki Rebeci Solint *Zew włóczęgi. Opowieści wędrowne* (Solint, 2018, s.20). Zarówno teksty literackie jak również ich recepcja zostały ujęte wobec metody badań nad kulturami pamięci.

Słowa kluczowe: agonistyka, antagonistyczna, kosmopolityczna, kultury pamięci, pamięć włóczenia

1. Wstęp

Wszelkie badania nad kulturami pamięci stanowią nową intensywnie rozwijającą się przestrzeń badawczą. Pojawiają się liczne publikacje naukowe na ten temat. Przy uniwersytetach organizowane są ośrodki pamięcioznawcze, na przykład Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci przy Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Moda na pisanie o teatrze w kontekście pamięciowym nie jest niczym nowym. Pionierem w tej materii na gruncie polskiego teatru jest Grzegorz Niziołek badający związki holocaust studies w przestrzeni sztuk teatralnych i Marta Bryś, badaczka operująca postpamięcią jako metodą badań teatru. Celem niniejszego tekstu jest ukazanie pamięci agonistycznej jako metody badań nad kulturami pamięci na przykładzie *Trojanek* Eurypidesa i *Ulissesa* Joyce'a oraz ich współczesnej recepcji teatralnej. Pierwsza jego część będzie stanowić wprowadzenie teoretyczne do trzech trybów pamięci: antagonistycznego, kosmopolitycznego i agonistycznego. Stanowią one będą fundament do badań pamięcioznawczych i dalszego rozwoju dyscypliny. W drugiej części przeprowadzony zostanie test empiryczny owych typów pamięci. Jako urządzenie do testowania wykorzystane zostaną wybrane schematy struktury tekstu Eurypidesa *Trojanki* oraz ich recepcji teatralnej dokonanej przez Jana Klatę w 2018 w Teatrze Wybrzeże.

Kolejno będą to:

Dla pamięci antagonistycznej – sylwetki oprawców;

Dla pamięci kosmopolitycznej – siła silniejszego;

Dla pamięci agonistycznej – ofiary wobec oprawców.

Wobec *Ulissesa* zostanie wyprowadzona kategoria „pamięci wędrownej”. Analiza ta pozwoli wykazać, w jaki sposób badania pamięcioznawcze oraz trzy wybrane teorie wpływają na proces fundowania nowej interpretacji tekstu antycznego i jego teatralnej recepcji.

2. Pamięć antagonistyczna

Jednym z badaczy pamięci antagonistycznej jest profesor Ruhr University w Bochum, Stefan Berger. Pracownik Instytutu Ruchów Społecznych zajmuje się badaniami relacji pamięci i polityczności, a jego głównym naukowym zainteresowaniem jest stała pamięć antagonistyczna. Charakteryzując ją, skupia się on na formowaniu tożsamości oraz odkrywaniu grupotwórczego potencjału opartego na dostrzeganiu różnic i sprzeczności. Składowymi pamięci antagonistycznej są komponenty moralne zarówno te złe, jak i dobre. Antagonistyczny model pamiętania konstruuje zestawienie my (moralni) – inni (pozbawieni moralnego kapitału). Badacz traktuje model antagonistyczny jako zjawisko stare, pojawiające się w pierwotnych zbiorowościach. Tożsamość grupy, która ułatwia łączenie się z innymi, identyfikując z innymi zbiorowościami, pozwala na określenie wspólnego wroga. Badacz sięga do czasów prehistorii jako „ojczyzny antagonistycznego zapamiętywania” i na podstawie analiz historycznych prowadzi nas ku nowemu rozumieniu antagonizmów społecznych.

Współczesne zjawisko antagonistycznego pamiętania identyfikuje z nowożytnym nacjonalizmem powstałym w XIX wieku i ruchami nacjonalistycznymi. Szczytowe doświadczenie antagonistycznego pamiętania datuje się na największy wzrost zainteresowania tendencjami nacjonalistycznymi w społeczeństwie. Kluczem do myślenia o pamięci antagonistycznej są emocje i namiętności obywatelskie. Jej siła działa najbardziej w momencie, gdy antagonizm jest wyrażany poprzez emocje oraz afekty. Wynika to z faktu, iż potencjał pamięci antagonistycznej nie jest refleksyjny, a więc w jednostkach nie następuje proces autorefleksji. Nie starają się o zrozumienie wizji świata proponowanej przez innego, tym samym akceptują tylko własne imaginaria na jej temat. Pamięć antagonistyczna nie jest dialogiczna. Opiera się na surowych emocjach. Jest to klucz, jak powiada Berger, do wrogiej pamięci. Pozbawiając się autorefleksji pamięć antagonistyczna pozbawia się racjonalności, świadomości rzeczy, zasadności konfliktu. Patrząc z perspektywy politologa, badacz dostrzega potencjał wzrostu w stronę pamiętania antagonistycznego wywołaną między innymi neonazistowskimi trendami w Europie.

3. Pamięć kosmopolityczna

Zakres badań związany z kategorią pamięci kosmopolitycznej wprowadził Wolfgang Steiner, profesor studiów nad pamięcią i teorią historii na Uniwersytecie Oz w Danii. Jego zdaniem pamięć kosmopolityczna skupia się na cierpieniu tych, którzy zostali zwyciężeni. Zastanawia się nad tym, jak ofiary wytwarzają wyobrażenia o byciu ofiarami, traktując tę formę samoświadomości jako samokrytyczną formę pamięci zbiorowej.

Pamięć kosmopolityczna pojawiła się w XX w. jako wypadkowa dwóch bardzo ważnych zjawisk – katastrofy II wojny światowej i procesu globalizacji. Po raz pierwszy została ona opracowana przez naukowców ze Stanów Zjednoczonych, Niemiec i Izraela. Poszukiwali oni nowego sposobu określenia doświadczenia pamięciowego. Model kosmopolityczny stał się ważniejszy niż jakikolwiek instytucjonalny stosunek do pamięci, albowiem pamięć kosmopolityczna jest także kategorią opisującą zmiany. Proces zmian prowadzi od starego typu pamięci zbiorowej, pamięci antagonistycznej, nacjonalistycznej do nowego typu pamięci transnarodowej, pomagającej w uniknięciu błędów i katastrof podobnych do tych z początku XX w. Pamięć kosmopolityczna opisuje ścieżkę etyczną i polityczną. Ten zwrot pamięci ukierunkowany zostaje na wartości międzynarodowe, prawa człowieka. Emocje i namiętności odgrywają istotną rolę dlatego, że pamięć kosmopolityczna jest wysoce zapośredniczona; to pamięć rodząca się wraz z rozwojem mediów, telewizji, technologii, muzeów, radia. Emocje produkowane przez pamięć kosmopolityczną są tak silne jak przy odbiorze komunikatu z wymienionych źródeł. Mimo swego emocjonalnego ładunku, pamięć kosmopolityczna jest przemyślanym typem pamięci, który skupia się na wprowadzeniu rozwiązań poprawiających jakość praw człowieka jako racjonalnej odpowiedzi na irracjonalne działania wojenne. To odpowiedź świata racjonalnego na nieracjonalne działania. Kosmopolityczna pamięć wskazuje cele dla wszechstronnego rozwiązania katastrof. Występuje ona niekiedy jako pamięć moralizująca i odpolityczniająca przeszłość, a więc i kwestie pamięci zbiorowej. W przypadku sporów o charakterze politycznym wymiar etyczny bywa jeszcze bardziej moralizujący, jednorodny oraz zdyscyplinowany. Stanowi ona zjawisko odnoszące się głównie do

zachodniego modelu kultury. Wobec innych kultur pamięć ta może stanowić narzędzie o silnym potencjale krytycznym. Problem, jaki pojawia się w przypadku pamięci kosmopolitycznej, to brak sfery i przestrzeni na polityczne spory, który wydaje się nie wytwarzać sposobności do odkrywania społecznych pasji. Utrudnia to kategoryzacja na ofiary i oprawców. Utrudnia również zrozumienie procesu oczyszczania politycznego jako procesu wyjaśniającego motywy działania sprawców, a co za tym idzie – pozbawia się kontekstu kulturowego katów i ofiar, co wydaje się być zjawiskiem niezwykle ograniczającym.

4. Pamięć agonistyczna

Pionierami myśli o pamięci agonistycznej są Anna Cento Bull i Hans Lauge Hansen z Ośrodka Badań Politycznych Uniwersytetu w Bath. Model pamięci agonistycznej to pamięciologiczna teoria związana z refleksjami politycznymi skupionymi wokół ofiar, opracowująca temat ich cierpienia. Niebezpieczeństwem zwrócenia się jedynie w stronę ofiar jest narzucenie jednostronnej narracji, jednego sposobu pamiętania przeszłości. Patrzenie na problem badawczy tylko z perspektywy ofiar pozostawiłoby wiele grup poza analizą, poza badaną narracją, co prowadziłoby do wykluczenia niektórych grup, których zdrajcy i wrogowie pozostałoby nieokreśleni, nienazwani. Impulsem dla agonistycznych rozważań pamięciowych był namysł nad tym, czy pamięć antagonistyczna oraz kosmopolityczna nie są ograniczające i czy istnieje model bardziej wieloperspektywiczny, bardziej pluralistyczny. Przyczynkiem dla tej teorii stała się agonistyczna teoria polityczna Chantal Mouffe. Badacze potraktowali walkę o hegemonię obecną u Mouffe jako namiętność obywatelską, pasję, która niekoniecznie musi przeradzać się w bezprawie. Przemoc postrzegana jest jako równoważna z rozumieniem zarówno w ujęciu socjolożki jak i pamięciologów i podobnie jak demokracja (w swym pożądanym kształcie) wynika z walki oraz sporu o charakterze konstruktywnym. Przeciwnicy w tej walce nie są wrogami, lecz podążają drogą ewolucji i dojrzałości obywatelskiej, dochodzą do konsensusów lub kompromisów. To, co interesowało badaczy, sięga głę-

boko w obszary pasji i zainteresowań politycznych oraz upolitycznionych w różnych formach dawnych konfliktów. Pozycja ofiar jest taka, ponieważ w przeciwieństwie do antagonistycznej i kosmopolitycznej pamięci nie została pozbawiona kontekstów, w jakich oprawcy stali się oprawcami, a ofiary ofiarami. Bull mówi o „wyjaśnianiu ofiar” i „wyjaśnianiu sprawców”.

Refleksyjność pamięci agonistycznej wynika wprost z konieczności „bycia refleksyjnym” na temat przeszłości i pamiętania o niej z różnych przyczyn i z różnych perspektyw. Przede wszystkim dlatego, iż musimy się pochylić nad faktem konstruowalności pamięci, faktem, że każda pamięć, a zwłaszcza zbiorowa, musi być konstruowana. Konstrukty taki jest budowany na potrzeby odpowiedzi na pytania, jakie stawia teraźniejszość, zwłaszcza w czasach, kiedy ruchy populistyczne nadużywają wiedzy o przeszłości jako formy manipulacji. Refleksyjność jest pojmowana także jako namysł nad walkami społecznymi i politycznymi oraz namysł nad ich społecznym i politycznym kontekstem. Kontekst ten dawniej umożliwił rozwój antagonizmów, stał się przestrzenią przemocy oraz uwolnił potencjał sprawców. W ujęciu historycznym i kulturowym dialogiczność agonistyczna oparta jest na istocie tego, iż dialog nie stroni od kontrowersyjnych kwestii, od trudnych aspektów konfliktu. Dialog może być konfliktowy, powinien brać pod uwagę emocje i zainteresowania uczestników konfliktu, a nie, jak w antagonistycznym pamiętaniu, pomijać je. Dialogiczność nie zawsze musi być zgodna. Celem dialogu jest, w rozumieniu Mouffe, wyeksponowanie różnic między uczestnikami sporu. Z procesem tym wiąże się – między innymi – wzajemne słuchanie siebie i pozycjonowanie wobec siebie jako przeciwników.

Agregacja pasji zainteresowań obywatelskich jako aspektu pamięci agonistycznej jest połączona ze świadkiem, z jego widzeniem świata. Zbieranie emocji obywatelskich to domena (głównie) pamięci antagonistycznej i kosmopolitycznej. Ich forma populistyczna oraz retoryka wykorzystują obrazy o bardzo szokujących, afektywnych znaczeniach i są na tyle silne, iż same generują owe pasje i zainteresowania. Dodać należy, że takie strategie operowania przeszłością od zawsze stanowiły istotny element polityki i polityczności.

Pamiętanie agonistyczne przywraca myślenie emocjonalne oraz zainteresowania. Pojawia się to zwłaszcza, gdy w społecznościach narastają zbio-

rowe pretensje, niezadowolenie, deklarowanie potrzeb, lub gdy pojawia się potrzeba wyrażenia złości. Wówczas emocje pozostające na usługach polityki są niejako w nią włączone. Emocje te w ramach pamięci agonistycznej traktowane są bardzo poważnie. Zamiast tworzyć z nich przestrzeń wykluczenia, pamięć agonistyczna podchodzi do nich oraz do pasji i zainteresowań obywatelskich z uwagą i wnikliwie je analizuje. Zwłaszcza interesują ją te dotyczące polityczności. Wynika to z drzemającego w nich potencjału motywującego i mobilizującego zbiorowości do działania. Taki jest paradygmat pamięci agonistycznej. Czyni obywatele aktywnymi uczestnikami życia społecznego. Istotne w pamięci agonistycznej jest oddanie w ramach służebności owych pasji i zainteresowań instytucjom demokratycznym w imię demokracji, a nie w służbę destrukcyjnym antagonizmom. Ważnym elementem pamięci agonistycznej jest rozumienie relacji między „my” a „inni”. „Inni” w ramach pamięci agonistycznej postrzegany jest podobnie jak w pamięci kosmopolitycznej. Imaginaria na temat „my” w opozycji do „inni” występują silnie w pamięci antagonistycznej, bowiem tam zarówno „my” jak i „inni” traktowani są z perspektywy wrogów. W agonistycznym pamiętaniu „my” i „inni” pojmowani są jako przeciwnicy, a nie wrogowie; ważne jest poszanowanie różnicy, niezgody, braku zgadzania się we wszystkim.

Zaprezentowane koncepcje pamiętania kosmopolitycznego, antagonistycznego oraz agonistycznego nie są pozbawione licznych wad. Koncepcja agonistycznej pamięci nie jest wolna od krytyki: jej przeciwnicy twierdzą, iż w społeczeństwach pokonfliktowych promowanie zarówno agonistyki jako całościowego pojmowania przeszłości oraz elementów budujących pamięć agonistyczną takich jak dialogiczność, może przynieść efekt przeciwny do zamierzonego. Zdaniem oponentów istnieje ryzyko wykorzystania konfliktu z przeszłości oraz jego uzupełnienie z wykorzystaniem ludzkich postaw i zachowań. Pokonfliktowe społeczeństwa, zdaniem krytyków, łatwiej przyjąłby kosmopolityczne bądź antagonistyczne pamiętanie. Zbiorowości te niekiedy posiadają bardzo kruche struktury pokoju. Najczęściej w społeczeństwach funkcjonuje kompilacja wszystkich modeli pamiętania. Takie założenie staje się jednak szansą dla agonistycznego modelu, gdyż możliwe jest tam zaakcentowanie owych agonistów.

Wydawać by się mogło, że instytucja agonu jako instytucja troski stoi w sprzeczności z fundamentalnymi założeniami pamięci agonistycznej.

Aby lepiej zrozumieć zależność między instytucją agonu/instytucją troski a agonistycznym kodem pamięciowym, należy przywołać jeszcze dwie kwestie: problematykę pamięci antagonistycznej oraz wywodzące się z idei Zygmunta Freuda koncepcje: „my”, „oni”, „inni”. Wychodząc od założenia Freuda zawartego w dziele *Kultura jako źródło cierpień* (Freud, 2015, s.115) relację „my”, „oni”, „inni” identyfikujemy jako relację agonistyczną, gdyż, zdaniem Mouffe, budowanie tożsamości zbiorowej opiera się na odwiecznym przeciwstawieniu „my”–„oni”. Zatem pamięć antagonistyczna będzie przedstawiała przeszłość jako pole nieustannej walki, konfliktogenną przestrzeń sporów, między „nimi” a „nami”. Shauna Robertson z Uniwersytetu w Bath pisze: „Pamięć antagonistyczna przedstawia przeszłość jako walkę. Wspomnienia antagonistyczne mogą utrwalac wrogość przez pokolenia, będąc wyjaśnieniem dla wielu konfliktów”. Pamięć agonistyczna będzie zatem zaprzeczeniem po części tego, co proponuje pamięć antagonistyczna. Cytując Robertson: „W agonizmie konflikt postrzegany jest jako niezbędna, a nawet pożądana cecha” (Robertson, 2018, s.4). Stąd pamięć agonistyczna jako trzecia droga społecznej pamięci staje się szansą. Fakt, że sama Mouffe przekonuje o zasadności konfliktu oraz jego nieuniknionym wpływie społecznym, świadczy o zasadności przywołanego założenia. Zdaniem filozofki, konflikt może przynieść pozytywne rezultaty i nie należy się go wyzywać.

W tym miejscu warto przywołać cztery zasady myślenia o pamięci agonistycznej zawarte w pracy Anny Cento Bull i Hansa Lauge Hansena *On agonistic memory*. (Bull, Hansen, 2020, s.20) Autorzy tekstu wymieniają:

1. Pamięć agonistyczną jako refleksyjny i dialogiczny sposób zapamiętywania;
2. Pamięć agonistyczną jako próbę reprezentacji upolitycznionych form danych konfliktów;
3. Pamięć agonistyczną jako agregację zainteresowań i pasji obywatelskich;
4. Pamięć agonistyczną jako wyraz indywidualnej i zbiorowej sprawczości (w odniesieniu do myśli Mouffe „my”, „oni”, „inni”).

W kolejnych częściach zostanie omówiony każdy z powyższych punktów. Na chwilę należy pochylić się jednak nad założeniem wyprowadzonym przez Shauny Robertson. W tłumaczonym osobiście na potrzeby pracy na

język polski *Wprowadzeniu do pamięci agonistycznej* pisze ona, że podejście agonistyczne do pamięci daje możliwość odrzucenia monolitycznej narracji o przeszłości na rzecz wieloperspektywicznego dialogu, który może doprowadzić do pamięciowego konsensusu. Tym samym zakłada, iż same strony konfliktu „my” i „oni” oraz „my” i „inni”, trwające w konflikcie bez końca, mogą nie tylko ponosić straty, ale i odnosić korzyści. Potwierdza to również wcześniejsze założenie o „instytucji agonu” jako szansie i nadziei.

5. Pamięć agonistyczna jako refleksyjny i dialogiczny sposób zapamiętywania

Chantal Mouffe w książce *Agonistyka* (Mouffe, 2013) podejmuje próbę redefinicji reprezentacji sposobu myślenia na temat społeczeństw. Zaproponowany przez autorkę dyskurs zmieniający pozycjonowanie jednostek w ramach agonu i wytworzonych w nich nowych tożsamości zbiorowych ma tym samym wpływ na konstytuowanie ich zewnątrz. Jest ono silnie połączone z refleksyjnością i dialogicznością. Refleksyjność nie jest w tym przypadku jedynie pytaniem człowieka o to, co istotne potrzebie formacyjnej. Peter Wessel Zapffe w książce *Ostatni mesjasz*, pisząc o refleksyjności, ujmuje tę kategorię w następujących słowach: „Człowiek refleksyjny stawia sobie wiele pytań ogólnych i fundamentalnych, np. natury metafizycznej, ale także pyta o normy jakimi powinniśmy się kierować (Zapffe, 2016, s.5).” Aspekt etyczny wydaje się tu być jednym z ważniejszych. Założenie wprowadzone przez Zapffego można zestawić z koncepcją Elżbiety Hałas. W artykule *Refleksyjność jako zasada i problem teorii społecznej* (Hałas, 2021) autorka prezentuje koncepcje istotne dla refleksyjności społecznej. Wśród nich wspomniana została teoria Pierre’a Bourdieu, który podjął próbę obronienia socjologii refleksyjnej jako wyrażającej dualizm wobec jednostki i społeczeństwa. Dla autorki refleksyjność w agonistyce działa sojuszniczo wobec refleksji społecznie krytycznej. Aby poprzeć tę tezę, zestawia ze sobą dwa głosy – Niklasa Luhmanna i Anthony’ego Giddensa. Giddens nie ogranicza refleksyjności „wyłącznie do samowiedzy”, a Luhmann przypisuje świadomość autorefleksyjną nie indywidualności, a społeczno-

ści. Refleksyjność, zdaniem Luhmanna, nie tyle podlega indywidualności, co całym systemom społecznym. W związku z tym Mouffe, myśląc o tożsamościach zbiorowych jako systemach społecznych odnoszących się do Derridiańskich figur „suplementów, śladów i różnic” – konstruktów świadomości – czyni z refleksyjności odniesienie do tożsamościowego, zbiorowego „my”. Czyni tym samym, podobnie jak Luhmann, refleksyjność cechą przypisywaną systemom społecznym. Refleksyjność Mouffe i Luhmanna jest bardzo bliska jednemu z angielskich znaczeń tego terminu – *reflexion* – jako krytycznemu podejściu do czegoś lub kogoś.

Dialogiczność jako konstrukt bardziej systemowy niż zbiorowy można odnieść za Mouffe do Freuda, a także do teorii dialogiczności Michaiła Bachtina. Zakłada ona, w najprostszej ujęciu, że każdy tekst kultury nawiązuje do poprzednich tekstów kultury. Nie istnieje w izolacji, odnosi się do kontekstów: tekstów, znaków, obrazów. Dialogiczność, zdaniem Bachtina, następuje: między bohaterami a autorem, między samymi bohaterami oraz między autorem a rzeczywistością, co będzie bardzo istotne w pojmowaniu pamięci agonistycznej jako dialogicznego i refleksyjnego sposobu zapamiętywania. Interesującą refleksję na temat dialogiczności wprowadza Krzysztof Tomasz Konecki w pozycji *Procesy tożsamościowe a dialogiczność jaźni* (Konecki, 2010, s.332). Zakłada on, że dialogiczność jest istotnym elementem tworzącym indywidualny i zbiorowy proces pamiętania. Tym samym odnosi się do artykułu Alicji Skrzypczak, jednoznacznie wskazującej, że dialog warunkuje rozpoznawanie podmiotowości indywidualnej i zbiorowej oraz staje się jej synonimem. Swoje założenia odnosi ona do filozofii podmiotu, twierdząc, iż jego rozwój wypływa w dużej mierze z samowiedzy, która jest poznawana na drodze dialogu. Samo wytwarzanie się podmiotowości produkuje relacje oparte na dialogiczności, prowadząc tym samym podmiot do świadomości. Samoświadomość, zdaniem badaczki, daje możliwość „zakwalifikowania jej jako świadomości moralnej, która uwarunkowana jest racjonalnie uzasadnionym rozpoznaniem środków dostępnych dla zainicjowania procesów decyzyjnych”. Decyzyjność ta nie jest pozbawiona jednak autonomiczności podmiotu: jest raczej odpowiedzialna za jego wytwarzanie oraz konstytuuje w nim dialogiczność.

Refleksyjność i jej wpływ na kształtowanie społeczeństwa to kolejny z kroków omówionych przez Mouffe prowadzący zbiorowości ludzkie

w stronę świata agonistycznego. Stwierdza ona, iż refleksyjność jest niezbędna do rozwoju społeczności oraz jest kluczem do jego różnorodności, do zmian zachodzących na płaszczyźnie obywatelskiej i politycznej. Refleksyjność daje też możliwość spojrzenia na podmioty społeczne z większą autonomią działania i zwalnia z obarczającego antagonistów przymusu podporządkowania się hegemonowi.

6. Pamięć agonistyczna jako próba reprezentacji upolitycznionych form konfliktów

Pamięć agonistyczna jako próba reprezentacji dawnych konfliktów będzie odnosić się do nieco innej odsłony społeczności agonistycznej. Próbę tę można by określić za Mouffe mianem „wyjaśnienia momentu nieuniknionego zamknięcia”. Poszukując definicji pojęcia „reprezentacja”, natrafiamy na kilka istotnych tropów. Najprościej byłoby skorzystać z definicji łacińskiego słowa *respiratio* oznaczającego ‘widzialność’ bądź ‘uczynienie widocznym’. Ciekawe spojrzenie na to, czym może być reprezentacja, przedstawiła Aleksandra Zbiegień-Turzańska, autorka *Pojęcia reprezentacji na tle różnych teorii przedstawicielstwa* (Turzyńska, 2013, s.20) Zakłada ona, że reprezentacja to konstrukcja i pyta czy konstrukcja ta ma jednolity charakter i czy może ona być traktowana jako jeden mechanizm. Autorka przypisuje jej sprawczość, bowiem można jej przypisać określone działania. Założenie wyprowadzone przez autora tekstu teoretycznego znalazłoby swoje uzasadnienie także na gruncie psychologicznym – wówczas reprezentacja może być rozumiana jako reprezentacja poznawcza. *Słownik psychologiczny* określa tę drugą jako umysłowy odpowiednik obiektów realnie istniejących, jak też fikcyjnych lub hipotetycznych, ściśle związanych z przetwarzaniem informacji. W relatywizmie reprezentacja będzie pojmowana jako to, co zostało odcisnięte w umyśle. Konstruktywiści będą z kolei zajmować się kodowaniem języka budującego reprezentację. Z tak nakreślonych wstępnie założeń teoretycznych można przejść do założeń reprezentacji pamięci. Wydaje się, że pamięciowe reprezentacje agonistyczne najbardziej zbliżone są do teorii reprezentacji obrazowych Stephena Kosslyna. Zdaniem bada-

cza, reprezentacje zawierają uświadomione informacje, nie zawsze w pełni dostępne świadomości. Obiekty w ramach reprezentacji są sytuowane pośród innych artefaktów, zaś sam odbiorca może dokonywać między nimi manipulacji. Tak rozumiana reprezentacja – jako próba wytworzenia obrazu, odtworzenia rzeczywistości – będzie zawsze owym nieuniknionym momentem zamknięcia przez nieobiektywność reprezentującego (za Mouffe) oraz konstrukcją, której przypisuje się sprawczość przez wzgląd na reprezentanta. Reprezentacja upolitycznionych konfliktów w ramach pamięci agonistycznej będzie zatem wykazaniem, jak owe konflikty były ukazywane oraz jaką miały one sprawczość w wymiarze indywidualnym i zbiorowym.

6. Pamięć agonistyczna jako agregacja zainteresowań i pasji obywatelskich

Pamięć agonistyczna jako agregacja zainteresowań i pasji wiąże się ściśle z samym pojęciem agregacji. Pojęcie to pojawia się w pracy belgijskiej badaczki piszącej o konstrukcji ludu. Agregacja kojarzyć się może przede wszystkim z dziedziną nauk ścisłych, jednak nie ogranicza się do niej. W najprostszym rozumieniu *agregacja* to ‘łączenie się elementów w całość’. Inne podejście do rozumienia agregacji proponuje Grzegorz Lissowski w publikacji *Metody agregacji indywidualnych preferencji* (Lissowski, 2000, s.10). Teoria Lissowskiego zakłada badanie społecznych decyzji podejmowanych indywidualnie bądź zbiorowo w ważnych dla zbiorowości kwestiach. Zdaniem autora decyzje społeczne są zawsze podejmowanie na podstawie jednej alternatywy bądź podzbioru alternatyw.

Wnioski, do jakich dochodzi autor artykułu odnośnie agregacji preferencji indywidualnych i zbiorowych, łączą się z pojmowaniem agregacji pasji i społecznych zainteresowań pamięci agonistycznej. Po pierwsze, owe preferencje indywidualne często są wyznacznikiem społecznych wyborów. Po drugie, materiał zagregowany jest bardzo dokładny. Agregacja jako zgromadzenie, zbiór, nadanie, budzi zatem bliskie skojarzenia z wyborem jako decyzją czy preferencją zbiorową decydującą o pasjach i zainteresowaniach społecznych.

7. Pamięć agonistyczna jako wyraz indywidualnej i zbiorowej sprawczości

Mouffe, kontynuując myśl o „my”, „oni”, „inni”, buduje konstrukcję zbiorowej sprawczości. „My”, zdaniem badaczki, nacechowane jest postnarodowym wymiarem, aby przewyciężyć „my” narodowo hegemoniczne. „Oni” zaś będą przeciwstawieni w ramach polityki „konfliktu konsensusu”. W filozofii przedmarksistowskiej „oni” i „inni” w relacji do „my” nacechowani są antagonistycznie. Postmarksistowska agonistyczna teoria polityczna w ujęciu Mouffe przeciwstawia się tej praktyce i tworzy założenie wspomnianego „konfliktu konsensusu”, który można powiązać z sentencją zaczerpniętą od Williama Blake’a: „Bycie przeciwnikiem to prawdziwa przyjaźń”. Podczas, gdy w koncepcji antagonistycznej komponent my/ oni/ inni traktowany jest jako odnoszący się do wrogów, przeciwników, podmiotów nieposiadających żadnych wspólnych mianowników, agonistyka patrzy z zupełnie innej perspektywy. Owszem, nie wyklucza ona konfliktu jako takiego, natomiast my/ oni/ inni traktowani są jako byty świadome zarówno samego konfliktu jak i akceptujące przeciwników. Strony konfliktu w ramach solidarności i troski społecznej traktują siebie jako przynależne do jednej społeczności, dla której różnice mają potencjał kreatywny i budujący. To, co wydaje się bardzo ważne, to posługiwanie się uniwersalnym symbolem jako medium agonistycznotwórczym.

Pamięć agonistyczna jest zatem wyrazem indywidualnej i zbiorowej sprawczości odsłanianej w ramach „konfliktu konsensusu”. Sprawczość ta może być rozumiana rozmaicie. Najpowszechniejsze rozumienie to pochodząca od angielskiego *agency* – „zdolność jednostki do oddziaływania na inne jednostki lub zbiorowości”. Istotne wyobrażenie na temat myślenia o sprawczości Bruno Latoura zostało przytoczone w eseju Ewy Domańskiej *Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami* (Domańska, 2008, s.5). Latour przywołuje różne koncepcje sprawczości. Przedstawia ją za pomocą metafory aktora, który działa na zasadzie sprawczego podmiotu występującego na scenie świata. Domańska natomiast traktuje sprawczość nie jako samo działanie, ale bardziej jako pytanie, o to, kto w tym działaniu uczestniczy.

Andrew Pickering, amerykański filozof, reprezentuje myślenie o sprawczości w dwóch wymiarach: performatywnym i przedstawionym. Wymiar performatywny uwzględnia moc sprawczą ludzkich i nieludzkich reprezentantów zbiorowości, a przedstawiony odnosi się jedynie do sprawczości wytwarzanych przez konstrukty ludzkie. Pisze o tym Aleksandra Kołtun w pozycji *O rzeczach i materialności inaczej. Recenzja książki: „W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów”*. Autorka odnosi się do teorii Bjørnara Olsena, który zakłada, że przesunięcie myśli zostawia za sobą pytanie o tożsamość i sprawczość. Jeszcze inne spojrzenie na sprawczość przedstawia Bogdan Wojciszke, psycholog, w swoim wykładzie *Sprawczość i wspólnotowość – co widzimy u siebie, a co u innych?* stwierdza on, że tworzenie się zbiorowości opiera się na świadomości, poczuciu wspólnotowości i sprawczości zbiorowej. Samo wytworzenie relacji w ramach procesu konstytuowania zbiorowości ma w sobie nie tylko wymiar grupotwórczy, ale pozostawia po sobie znak negatywny w formie uprzedzeń czy wyprodukowanych stereotypów. Pamięć agonistyczna będzie zatem czymś, co oddziałuje i konstytuuje zbiorowość lub indywidualność myślenia, a także wpływa na jej przekaz poprzez produkcję znaczeń. Według Olsena otwiera także pytania o tożsamość oraz wpływ podmiotu samodzielnego i zbiorowego na rzeczywistość. Powyższe wnioski wskazują na to, że pamięć agonistyczna stanowi interesujące narzędzie do analizy wybranego zagadnienia z kultury antycznej. Redefinicja pojęcia agonu umacnia związek między narzędziem a interpretacją, a tym samym potwierdza zasadność wykorzystania teorii pamięci agonistycznej w badaniach nad kulturami dawnym.

8. Pamięć agonistyczna a sztuka

Dla przemian społecznych sztuka ma ogromne znaczenie. Jest, zdaniem Mouffe, medium o potencjale produkującym w społeczeństwach refleksje oraz stanowić może wspólny symbol gromadzących się agonistycznych przeciwników. Refleksja badaczki na temat sztuki dotyczy zarówno kwestii estetycznych jak i instytucjonalnych. Dokonuje ona krytyki instytucji, która jest jej zdaniem wytworem antagonistycznego dyskursu hegemonii, gdzie

miejsce na akcentowanie tożsamości i różnorodność bywa ograniczone. Jest wobec instytucji niezwykle precyzyjna i dokładnie charakteryzuje kształt instytucji jako wytwór burżuazyjnej i klasowej struktury. Nadzieję dla sztuki muzealnej dostrzega w jej exodusie poza instytucję. Sztuka i estetyka ujmowane są w ramach przestrzeni publicznych, przestrzeni subwersywnych, i mają potencjał krytyczny oraz aktywizacyjny. Sztuka i estetyka krytyczna mają na celu uwidocznienie niewidocznego, tzn. „uwidocznienie tego, co dominujący konsensus próbuje zaciemnić i zamazać. To oddanie głosu tym wszystkim, którym w ramach istniejącej hegemonii zamyka się usta. W budowaniu „polityki życia” Mouffe upatruje się użyteczności aktywizmu artystycznego. Aktywizm ten może mieć wymiar naprawczy w postantagonistycznych społecznościach i może też posiadać kapitał służebny wobec demokratyzacji demokracji. Bardzo ważną staje się koncepcja agonistycznego artysty organicznego. Ma on być kontrhegemonicznym intelektualistą świadomym swojej estetyki oraz jej krytycznego oraz podmiototwórczego wymiaru.

Diana Gonzales Martin z Uniwersytetu w Denmark zajmowała się relacją między pamięcią agonistyczną a teatrem. Badaczka stwierdziła, iż teatr jest doskonałym narzędziem do przekazywania treści związanej z pamięcią agonistyczną ze względu na swoją społeczną naturę. Traktuje ona teatr jako laboratorium życia, w którym występują silne relacje między poszczególnymi uczestnikami. Wśród elementów wspierających pamięć agonistyczną związanych z teatrem wymienia także jego interwencyjność. Spektakl może odnosić się do pamięci agonistycznej na kilku płaszczyznach. Poprzez fakt, iż ofiary (jakichkolwiek by to dotyczyło) nie pozostają bierne/pasywne wobec oprawców, przez co stają się sprawcy. Sprawcy także nie pozostają tylko słuchaczami i następuje między nimi konfrontacja agonistyczna z akceptacją siebie nawzajem jako przeciwników. Co więcej, taka konfrontacja nie wyklucza także możliwości uczestnictwa osób postronnych. Podtrzymuje to wieloperspektywiczny sposób spojrzenia na konflikt dany w ramach widowiska teatralnego. Zaangażowane w konflikt strony w ramach teatru mają przestrzeń do wypowiedzenia się i zakomunikowania własnego głosu. Staje się on przez to słyszalny, a postawy stają się widzialne. Uczestnicy tego dialogu mają możliwość ukazania własnej wersji wydarzeń.

Pamięć agonistyczna może zatem stać się narzędziem do analizowania widowisk teatralnych, gdyż teatr jest przestrzenią wydarzeń społecznych. Ponadto interakcja między aktorami i widzami staje się narzędziem kluczowym do komunikacji pamięciowej. Pamięć agonistyczna nie jest narzędziem, które można zwyczajnie znaleźć w spektaklu czy jakimkolwiek performansie. Jest jednak modelem pamięcioznawczej teorii, która w interakcji z tekstami, widzami, aktorami i badaczami odsłania polityczny potencjał tych powiązań. Są one zdaniem Gonzales, dodatkowo wzmacniane, przez fakt, iż interwencja artystyczna dzieje się w przestrzeni publicznej.

9. Dla pamięci antagonistycznej – sylwetki oprawców

Antagonistyczne strategie pamięciowe są silnie nacechowane emocjonalnie. Eurypides, tworząc figury oprawców, wykorzystał antagonizm jako mechanizm narodowy i świadomościowy. Określił wyraźnie różnice narodów między oprawcami – Grekami a ofiarami – Trojanami. Grecy traktowani byli jako ludy o silnym negatywnym nacechowaniu. Wynika to przede wszystkim z różnic kulturowych, szczególnie podkreślonych w formie stosunku do ciał męskich, ich nienawiści do piękna męskiego ciała Trojan oraz kolonialnym dyskursie władzy. Odziani w łachmany, koczujący pod bramami Troi, Grecy są barbarzyńcami w symbolicznym i fizycznym tego słowa znaczeniu. Oni są po prostu szpetni, śmierdzący i nie mają w swoim wyglądzie atrakcyjności. Ich przeciwieństwem są Trojanie. Mimo walk, trudów społecznych i sporów wewnętrznych, traktują swoje ciała zgodnie z formowaniem ideału męskiego ciała w antyku. Pozwolę sobie stwierdzić, iż scena upodlenia ciała Hektora w Iliadzie Homera poprzez obwożenie go wokół Troi zaprzęgniętego do rydwanu ma silnie agonistyczny potencjał. Sposób reprezentowania przez Eurypidesa katów jest *sensu stricte* antagonistyczny. Zaostrzenie różnic kulturowych pomiędzy stronami jeszcze wyraźniej wpływa na wykazywane przez nie różnice społeczne (pozycję). Fakt, iż sami oprawcy czują do siebie pogardę, wynika także bezpośrednio z przekonania, że nic nie dzieje się poza nimi i między nimi samymi, dochodząc do antagonizmów, które bezpośrednio wiążą się z wewnętrzną

przemianą bohaterów dramatu. Między barbarzyńcami dochodzi do częstych antagonizmów. Dowody na to są liczne: zmiany decyzji wobec podziału łupów wojennych, spory przy przydzielaniu branek, czy brak jednogłośności narracyjnej wobec postępowania z Heleną wpływają na zaostrzenie sporów, zaś sami Achajowie stają się antagonistami wobec siebie samych.

Kłata, wykorzystując owe antagonizmy, próbuje je spłycić ich znaczenie. Innymi słowy antagonizmy wybrzmiewają jako słowa w działaniu, zaś Grecy pozostają zbiorowością. Widoczne jest to na przykładzie sceny gwałtu Polikseny, gdzie w obrazowy teatralny sposób Kłata uruchamia mechanizm przemocy owładający całą zbiorowość barbarzyńską.

10. Trojanki

Zdanie, które chcę podkreślić wyraźnie w tym podrozdziale, co będzie nieco niezgodne z naukowym dyskursem pracy to to, że Trojanki są w całości tekstem kosmopolitycznym w rozumieniu kosmopolityzmu jako polityki pamięciowej. Wynika to przede wszystkim z co najmniej trzech przyczyn. Pierwszy jest aspekt emocjonalny. To tekst o niesłychanym ładunku emocjonalnym i silnej aktualności. Eurypides, przepisując mit trojański na pacyfikację Melos, daje narzędzie przywracania pamięci emocjonalnej. Po drugie, tekst jest niesłychanie aktualny i uporządkowany historycznie. Historia ta utrzymuje chronologię wydarzeń porównywalną do tych z Melos. Po trzecie jest kosmopolityczny, bo mimo swoich rozlicznych antagonicznych wad przyczynia się on do rozwoju myśli na temat bezsensowości wojny oraz przeciwdziałania przemocy. Wreszcie – jest otwarty na krytykę demokracji jako głosu społeczeństwa wobec działań na zbiorowości.

Jan Kłata bardzo wyraźnie i znacząco wpłynęła na kosmopolityczność pamiętania. Czyni to poprzez scenerię niczym z portu w Gdańsku, mundur chłopca z wojny, czy ogólne praktyki wobec walczących stron. Produkuje on jednak inny typ pamięci niż Eurypides. To typ pamiętania lokalnego wobec mieszczan Gdańska. Spektakl ten nie jest pierwszym tego typu działaniem proponowanym przez Klatę. Już wcześniej wykorzystywał on praktyki pracy nad pamięcią lokalną do interpretowania dramatów z przeszłości,

np. w *Hamlecie*. Pamięć kosmopolityczna ma w tym przypadku bardzo lokalny i terytorialny charakter oraz wybrzmiewa chronologicznie wobec całości struktury tekstu.

11. Agonistyczna strategia ofiar

Eurypides wykorzystał cały agonistyczny potencjał, a więc wypełni refleksyjną, dialogiczną i symptomatyczną formę zapamiętywania. Próbę upolitycznienia form dawnych konfliktów, czy wreszcie zmianę pozycji z wroga na przeciwnika.

Eurypides korzysta z potencjału podziału między samymi wrogami, tj. Trojankami i społeczeństwem okupantów, tworzy spójną narrację o katach i ofiarach. Jan Klata przenosi to na dyskurs polityczny w Polsce, a tym samym produkuje nowe doświadczenie wiedzowe i pamięciowe. Ofiary w spektaklu Teatru Wybrzeże zyskują swoją podmiotowość genderową generowaną przez przypisanie im nowych symboli kulturowych, nieodpowiednich dla ich zbiorowości. Burzy podmiot niemy, kulturowo bezgłośny, kaleki i otwiera podmiot świadomy, społeczny, zaangażowany i odpowiedzialny. Można by rzec, że proponowany przez Eurypidesa i przepisany przez Klatę bohater kobiecy nie jest niemy. Idąc dalej za myślą Davisa o teorii normatywności, biologicznie wobec kobiet spod Troi dochodzi do końca normy i produkcji nowej normy. Koniec normy oznacza zakończenie schematu pamięciowego, ryzykownego, kalekiego, upośledzonego społecznie. Wytwarza się tym samym nowy agon między dawną a obecną normą, gdzie koniec oznacza nową refleksję, dialog i budowanie podmiotu świadomego.

Niniejszy tekst stanowi syntetyczny przegląd trzech typów pamięcioznawczych w odniesieniu do tekstów kultury z zakresu teatru i dramatu. Wykorzystanie owych typów pamięci stanowi o tyle interesującą gradację, o ile wykorzystuje się je głównie do badań politycznych, społecznych i terenowych. Zastosowanie ich w powyższym tekście daje możliwość głębszego spojrzenia na kategorię normy, normatywności, pamięci oraz szerokiego zastosowania w ramach badań nad kulturami pamięci.

12. Ulisses Joyce'a wg Kleczewskiej

Jeszcze inne konteksty pamięcioznawcze pojawiają się przy interpretacji *Ulissesa* Joyce'a w Teatrze Polskim w Poznaniu, adaptacji legendy europejskiej literatury. By zrozumieć zabiegi zaproponowane w interpretacji przez Kleczewską, należy pokrótce nakreślić strategię Joyce'a. Fabuła dotyczy jednodniowej podróży Leopolda Blooma w zwyczajny dzień w Dublinie. Odwiedza on miejsca, które organizują mu przestrzeń pamięci i refleksje. Całość niemalże tysiącstronicowej książki spisana jest w formie strumienia świadomości będącego jednym z eksperymentów modernistycznej prozy.

Przygody Blooma łączą ze sobą elementy agonistycznego, antagonistycznego i kosmopolitycznego pamiętania. Idąc za wpływową koncepcją *Remembering our past*, Davida Rubin'a (Rubin, 1999, s.15) mówiącą o świadomym i podświadomym pamiętaniu przeszłości, można zastosować wobec Blooma kategorię pamięci wędrowca. Kategoria ta wyprowadzona została od Rebeci Solint z książki *Zew włóczęgi. Opowieści wędrownie*. Autorka stwierdza, iż sam proces przemierzania świata, przechadzek i spacerowania nie są niewinnymi aktywnościami. Co więcej, wobec tego typu praktyk rodzą się afekty estetyczne, polityczne czy filozoficzne. Wszystko to dzieje się w ramach procesu pamięciowego.

Takie są też doświadczenia Leopolda Blooma. Śniadanie je w więży Martello, włóczy się ulicami Dublina, odwiedza turecką łaźnię, bibliotekę narodową, pub Syrena. Każde z tych miejsc niesie ze sobą uczucia oraz wspomnienia.

Maja Kleczewska wykorzystała pamięć włóczenia się Blooma. Angażuje do spektaklu widownię poprzez odgrywanie ról oraz złamanie zasady dystansu. Tak jak dla Joyce'a, dla Kleczewskiej przestrzeń odgrywa ogromną rolę. Jest ona nie tylko miejscem fundacyjnym pamięci, ale produkującym wobec widzów nowe doświadczenia wyobrazeniowe.

13. Podsumowanie

Metody badań nad kulturami pamięci stanowią interesującą dla humanistyki przestrzeń badawczą, zarówno na płaszczyźnie teoretycznej, jak i praktycznego zastosowania jej jako narzędzia wobec tekstów kultury. Pamięć agonistyczna oraz agonistyka jako koncepcja politycznego myślenia o świecie są sprawnym narzędziem do analizowania zarówno wydarzeń historycznych, jak i tekstów kultury. Umocowanie teoretyczne agonistyki jako języka pamięci stanowiło dla mnie istotny element badawczy. Metodologia ta zawierała wszelkie niezbędne narzędzia krytycznego oglądu rzeczywistości teraźniejszej i przeszłej. Atutem agonistyki oraz pamięci agonistycznej jest istniejąca w ramach ich struktur (mimo charakterystycznych, silnie określanych cech) elastyczność użycia w różnych wariantach analitycznych. Sprawdza się także jako metoda badawcza dla tekstów kultury

Przywołane przykłady zarówno metodologiczne jak i źródłowe stanowią jedynie drobny wycinek potencjału *memory studies*, które na gruncie polskim stanowi nieustannie przestrzeń do eksploracji.

Bibliografia

- Brys M., Doświadczenie postpamięci w teatrze, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.
- Bull C., Hansen H. L., Agonistic Memory and the UNREST Project. *Modern Languages Open*, s. 20. <http://doi.org/10.3828/mlo.v0i0.319>, [dostęp:04 IV 2020].
- Joyce J., *Ulisses*, przeł. M Słomczyński, PIW, Warszawa 1969.
- Konecki K.T., Procesy tożsamościowe a dialogiczność jaźni, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010, s. 331-339.
- Maguire G., *The Politics of Postmemory: Violence and Victimhood in Contemporary Argentine Culture*, Palgrave Macmillan, University of Cambridge 2017.
- Mouffe Ch., *Agonistyka. Polityczne myślenie o świecie*, przeł. B. Szelawa, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2013.
- Perkowska-Klejman A., *Refleksyjność w kontekście uczenia się. Poszukiwanie pojęć, modeli i metod*, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2018.
- Robertson S., *Agonistic memory: a brief introduction*. *Agonistic memory: a brief introduction — DisTerrMem*, [dostęp:08 V 2020].
- Rubin D.C., *Remembering our past*, Cambridge University Press; Revised, Cambridge 1999.P
- Sollint R., *Zew włóczęgi. Opowieści wędrowne, Karakter*, Kraków 2018.
- Wojtaszke B., *Sprawczość i wspólnotowość – co widzimy u siebie, a co u innych?*, <https://www.bing.com/videos/search?> [dostęp:21 VIII 2018]. *Politycznej*, Warszawa 2015, s.104.
- Zbiegień-Turzańska A., *Pojęcie reprezentacji, rodzaje reprezentacji*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2017.

VIII

ROZDZIAŁ

Lebiedieva Nadiia Anatoliyivna (orcid.org/0000-0003-4095-2631)

Doctor of Philosophy in the field of Cultural Studies

Professor of Philosophy at the International Personnel Academy,

Member of the National Union of Cinematographers of Ukraine, Department of the Hotel and Restaurant Business and Tourism and Foreign Languages, Kherson State Agrarian and Economic University, Stretenska Street, 23, Kherson 73006, Ukraine

e-mail: vsesvit894@ukr.net

INTELLECTUAL MOVIE CLUB AS THE HUMANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS EXTRACURRICULAR WORK

Abstract. In the process of training and activities of the movie club “The Glass Bead Game”, there were analyzed psychological, pedagogical, philosophical, and art sources of domestic and foreign scholars substantiate the essence of the organization of students’ free time extracurricular educational work. The author of this chapter states that at the present stage of science development; this is given considerable attention. Still, harmonious and conflict-free interaction with the outside world, friendliness in the team, and society, which contribute to self-actualization, require practical research using an implementation of cinema.

To organize effective activities, scientists’ approaches have considered the issues of educational work outside the classroom with young students using philo-

sophical principles. It is determined that there is an increase in interest in moral problems and finding effective ways to solve them. Subjective analysis was performed, and lectures on topics suggested by students were developed during the questionnaire.

A comprehensive analysis of the work of directors whose films were the subject of discussion in the film club. The program of the film club provides students with theoretical knowledge and skills relevant to harmonious interaction, communicative culture, active life position, and other ways of self-improvement. Meetings were held with the constant use of methods and forms (conversations, discussions), in which students were encouraged to find the planned answers.

Unfortunately, the activities of the film club ended. The author of this chapter hopes that the experience will be helpful to colleagues from other regions.

Keywords: movie club, cinematography, extracurricular work.

1. Introduction

Since the author of this work is located in a zone where hostilities are taking place, she seeks to transfer her achievements and experience to colleagues from other countries as quickly as possible because the future is frightening with the unknown. Under the conditions of hostilities, the revival of the intellectual cinema club seems to be impossible. Prevention of aggression in human souls is possible by similar educational methods using cinematography in Cinemas' territories. This experience is useful for any country, as it cultivates the best human qualities. Watching and discussing the classics of world cinematography with students in the cinema over a cup of tea and sweets. Preliminary short lectures help to reveal the intellectual potential and the best human qualities in people, which always lead to peace.

Ukrainian students are faced with the offer of a product of mass culture more and more often. Young people are most exposed to it, thanks to the global Internet. The ability to manipulate by human instincts can cause fear for the future of the people, the bearers of their cultural heritage. The emergence of new media organizations does not solve the problem of

quality art content, which is confirmed by experts in television and radio programs' research. The quality of the broadcast material is constantly declining, and airtime is overflowing with materials that provoke an increase in the viewer's internal aggression. It is a massive threat which harms the people's psyche and public consciousness.

Extracurricular work with students contributes to the spiritual health of society, as it has in its arsenal mechanisms of educational influence and resistance to destructive external factors.

The purpose of this chapter is to describe the experience outside of classroom work with students using the intellectual movie club «The Glass Bead Game», in the context of the real challenge.

The goal of the study led to the formulation and solution of the following tasks:

- to analyze the state of scientific developments in the field of extracurricular educational work with student youth with the use of philosophical principles;
- to carry out the subject analysis and to develop the lectures which students have offered during questionnaires;
- consider the main approaches to the implementation of extracurricular activities with young people of higher education;
- to conduct a comprehensive analysis of the work of directors at the request of interested students;

The object of this study is extracurricular educational work in the context of the challenges of the new social reality.

The subject of the research is the improvement of extracurricular educational work with student youth.

Research methods. The specificity of the researched problem led to the complex application of the methods proposed by modern art theory, the method of structural analysis. The general scientific method of ascent from the concrete to the abstract became by proving the ability of art to be a quality tool in the process of national-patriotic education, able to resist globalization processes and preserve their identity. The philosophical dialectical method was used during the discussion of cinematic features after watching movies.

The scientific novelty of the obtained results. The materials of this chapter can be used in lectures on the history of world cinema and culture to expand the intellectual horizons of modern students of non-humanities, as well as additional theoretical material in extracurricular activities of the academic film club.

2. Organizational and extracurricular work with young people in the context of quality training for future professionals

Organizational work with young people was studied by such scientists as Ivashchenko (2016), Detsyuk and Dudarenko (2018), Karapuzova and Prot-say (2009), Rudkevych (2018), Bizhovets (2019), Bushko (2018), Matviyiv-Lo-zynska (2011), Antonyan and Tseplyaeva (2016), Lapteva and Horvat (2014), Fedorova and Egorova (2016), Bobro (2017). In the study “Extracurricular educational work as a factor in the professional and personal development of future professionals”, Smalko notes that at the present stage of development of the Ukrainian state, higher education is aimed not only at quality professional training. But also at a comprehensive development of student personality and higher education institutions to train the conscious intelligentsia; thereby contributing to the renewal and enrichment of the country’s intellectual gene pool (Smalko, 2014, p. 76). A similar result can be achieved through the formation of “I” – the concept of man-creator, as emphasized in the study by Smalko, based on self-education, self-development, self-education, self-improvement of students and an important role in the professional and personal development of future professionals” (Smalko, 2014, p. 76).

According to Irkhina, “properly organized leisure of students is an important factor in the formation of democratic values and spirituality, without which it is impossible to achieve high quality and efficiency of higher education” (Irkhina, 2019, p. 107).

Participation of students in extracurricular activities is voluntary. Extracurricular activities are casual. They exclude control in the form of

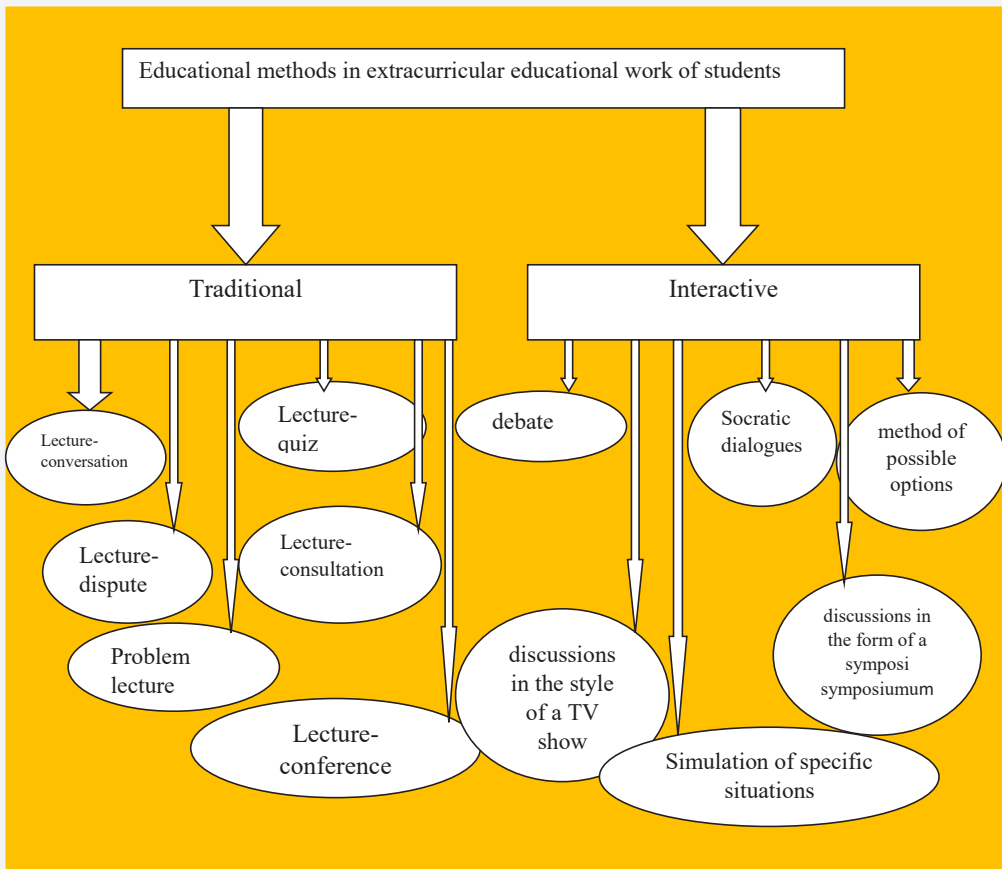
assessment of skills, abilities, knowledge and a single program. Extracurricular activities provide more significant opportunities for students to show independence, initiative and creativity. “Given the priority principles of humanistic pedagogy, the main task of educational work in higher education is to create conditions for self-development, self-expression and self-realization of the individual” (Smalko, 2014, p. 77).

The “Handbook of Educational Work with Students” states that “the formation of aesthetic culture of students occurs both in the learning process and extracurricular activities. The theoretical basis of aesthetic education is socio-humanitarian disciplines, especially history, philosophy, aesthetics, sociology and psychology. Educational influence is largely realized through the participation of students in amateur art, clubs, studios, visits to theatres, exhibitions, museums, meetings with literary and artistic figures, creative evenings, reading fiction and poetry, listening to music, playing national aesthetic traditions, folk art (folklore, arts and crafts, architecture, etc.) (Ternopilska, 2014, p. 22).

Detsyuk T. and Dudarenko A. in the study “Forms and Methods Outside the Classroom Work of Students in Higher Education” note that clubs and studios of interest – contribute to the creative development of personality, creative thinking and self-confidence. “Among them are the following: debate club, film club, creative studio, centre of cultural and mass work, literary club, club of sustainable development” (Detsyuk, 2019; Dudarenko, 2019, p. 81). The mentioned scientists claim that “some of the forms outside the classroom work of students are entertaining, and some are created for the purpose of forming professional skills and abilities” (Detsyuk, 2019; Dudarenko, 2019, p. 81).

By summarizing the theoretical material, which is presented in sufficient detail in the work of the above-mentioned Ukrainian scientists, the author of this chapter presents it in the form of Figure 1. The most important methods of education in extracurricular educational work can be seen here:

Fig. 1. Methods of education in extracurricular educational work [summarized by the author]

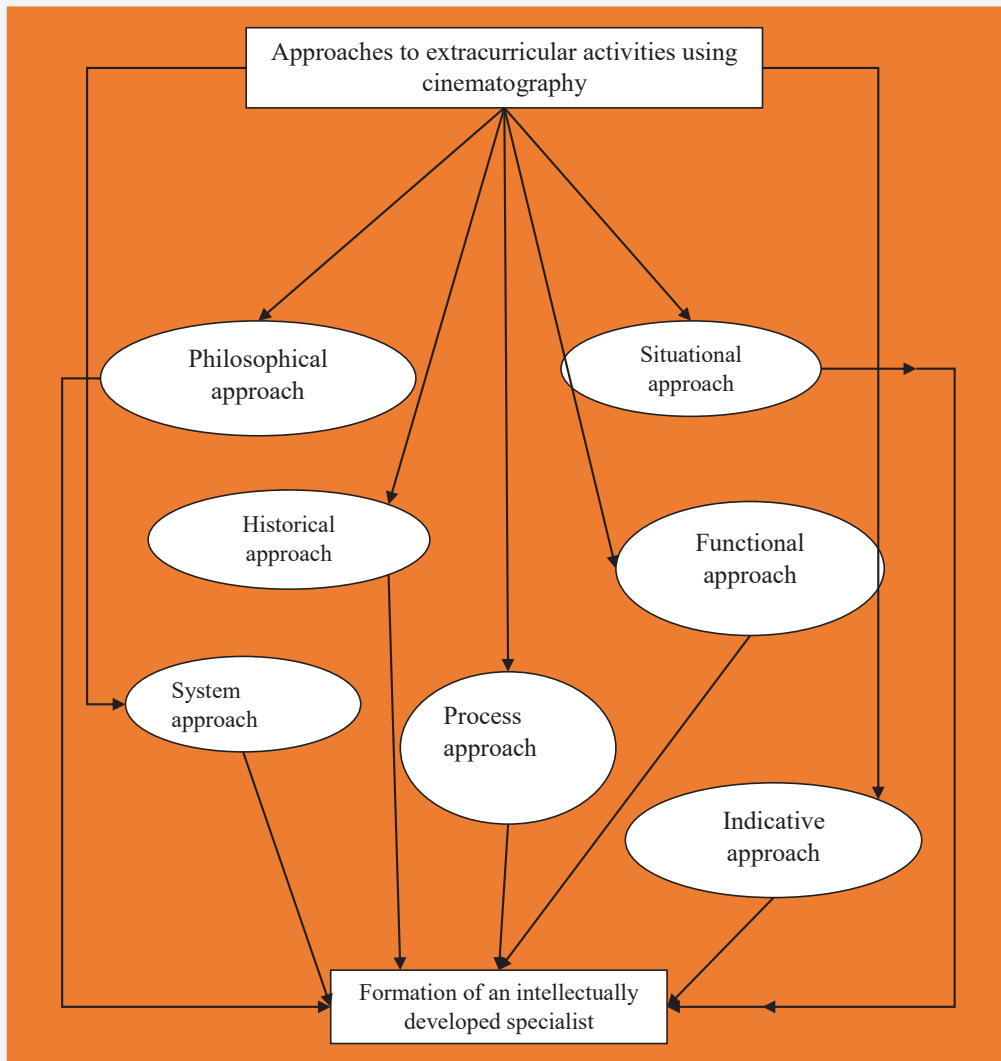
Effectiveness outside of classroom educational work is ensured by adherence to the principles: scientific, nature of conformity, culture, the principle of activity approach priority, humanization, democracy, unity of education and upbringing, differentiation and individualization of the educational process, consistency, systematically. Extracurricular educational work in higher education involves the implementation of a system of measures aimed at educating a highly developed personality of the future specialist with a formed personal moral culture, creative thinking, responsibility, diverse interests, and persistent desire to satisfy them (personal aspect) and effective competition (Smalko, 2014, p. 79).

In his work, Lyashenko singles out cultural and leisure activities by interests (Lyashenko, 2014). According to the researcher, cultural and leisure activities are some structural part of the system outside the classroom, provided that the cultural and leisure needs of students are met based on their involvement in organized activities, such as participation in interest groups (in our case – an intellectual film club). It is also useful that Lyashenko offers an authorial structure outside the classroom activities of students, in which he distinguishes four groups:

1. Independent work to improve the professional level (summarizing primary sources, preparation for lectures and seminars, coursework, reading special literature).
2. Participation in the creation of cultural values (social work, classes at the Faculty of Social Professions, research activities, participation in amateur art, amateur and creative classes).
3. Assimilation of cultural values (reading fiction, documentary and scientific and technical literature, periodicals, listening to music, watching movies, plays, concerts, visiting museums, exhibitions, lectures, meetings with writers, artists, and painters);
4. Recreation and entertainment (sports, meetings with friends, acquaintances, relatives, visiting entertainment venues, meetings with a loved one, city walks, country trips, etc., board games, idle rest, “laziness”) (Lyashenko, 2014).

Bearing in mind the scientific monograph “Formation of Mechanisms of State Management of Protectionist Policy of the State in the Field of Cinematography” (Lebedeva, 2021), the author of this chapter considers it necessary to outline approaches to extracurricular activities using cinematography:

Fig. 2. Basic approaches to extracurricular work on the use of cinematography [summarized by the author]

Thus, using Figure 2, the approaches to extracurricular work using cinematography are philosophical, historical, process, situational, functional, systemic, and indicative. Each of them has its weight in the system of formation of an intellectually developed specialist.

Based on the scientific literature, the idea arose to create outside the classroom organization of free time interested students in an intellectual

event – the movie club “The Glass Bead Game”. As the post-COVID reality made changes in the processes of communication and the organization of mass events, even though the quarantine restrictions were lifted, it was still decided to follow the rules of communication safety and the large space of the cinema contributed to this. People came to the meeting voluntarily, so there were few: from 15 to 20 people.

3. Practical experience: a description of the intellectual movie club “The Glass Bead Game” activities

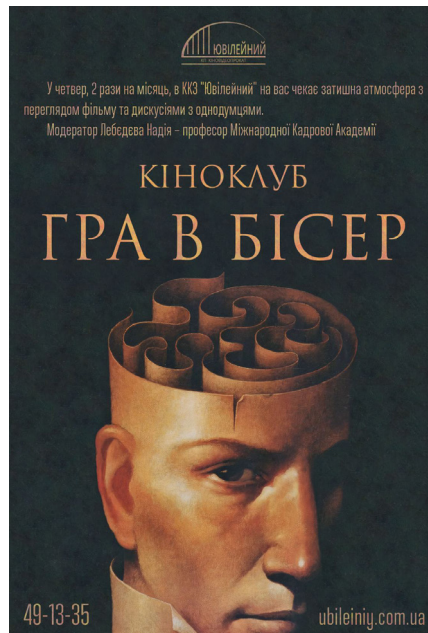
The first meeting of the movie club “The Glass Bead Game” took place on May 13, 2021, in the Cinema Concert Hall “Jubilee” in Kherson (Ukraine), which examined in detail the life and career of the world-famous film director, one of the documentary film founders – Robert Flaherty.

At first, questionnaires were prepared where students could express their wishes: what films would they like to watch and think about next time, what genre features of cinema to discuss, maybe interesting lectures on the history of cinema? All wishes were considered in further work. Why was it decided to name the movie club “The Glass Bead Game”? The name comes from the novel of the same one by Nobel Prize winner Hermann Hesse “The Glass Bead Game” (Hesse, 1943). This is a great philosophical work, which reflects on the content and importance of culture in the social development of mankind. The key in the novel is the existence of an intellectual order closed to society, the essence of which is – a game of beads. Interestingly, the writer does not describe the rules of the game, he provides hints that encourage the reader to reflect on the philosophical meanings of human existence in general.

Especially for the intellectual movie club “The Glass Bead Game” the author of this chapter has developed lectures using sources by the following authors: K. Shershneva (2014), M. Turkov (2014), L. Kadum (2014; 2015), T. Krivosheya (2013), O. Bezruchko and V. Tchaikovsky (2020), E. Aliyeva (2018), E. Shumilkina (2018), T. Derkach (2017), G. Chmil (2013), S. Marchenko (2015), A. Fedorova (2012), A. Bury (2015), K. Kirilenko (2018) and oth-

ers. The author of this chapter provides lecture materials that contain information published in foreign languages. This material can be useful for similar or other educational activities.

The poster was printed (Fig. 3).

To shoot the film “Nanuk from the North”, Robert Flaherty brought with him 75,000 feet of film (1 foot = 30.48 cm), a Holberg mobile power plant, a movie projector, two Ackley cameras, and a printing press to be able to make film copies immediately after the show. He represented them to the Eskimos’ footage, pointing out mistakes, allowed by them during the filming. Flaherty selected a total of 12 people for filming Eskimos known in the factory. The chief among them was Nanuk, who had a good reputation in those parts. In addition, with his approval, Flaherty selected three junior Eskimos as assistants. Wives with children, about 25 dogs, as well as skis, kayaks and hunting equipment were added.

The first film to be made was a walrus hunt. From Nanuk, Flaherty first heard of Walrus Island, a small island far out to sea that was inaccessible to Eskimos during the open water season because it was so far away that

it could not be seen from the land (Grachova, 2008; Van Dongen, 1965; Flaherty, 2006).

The fight with the walrus was the first film that the Eskimos saw in their lives, the premiere caused a sensation. For them, the walrus was real, alive. After that, the Eskimos realized that the films have practical benefits, and they changed their former condescending and mocking attitude. From now on, Flaherty became theirs.

“Flaherty was ready to look at his hero indefinitely – he was interested in everything. How he feeds dogs, how he sleeps, how he eats. How he makes snow sculptures of a bear and teaches his baby to shoot a bow, how he catches fish and hunts walruses, how he laughs when he listens to a record on a factory and tries to bite off it, how his children sledge and put the puppies to bed, how his wife grinds frozen shoes with her teeth. The main feeling from this film is that the director is in no hurry and gives his time entirely to his hero. The life of the hero, but also the inner time of the picture itself, it happens to the White Man” (Grachova, 2008, p. 3).

“I will never forget one difficult morning for me. When Nanuk and his men went hunting in the icy fields at sea. I suddenly noticed that none of them touched my supplies for breakfast. And when I told Nanuk about it, in response, I heard that the Eskimos were afraid to leave me without food! – says Flaherty in his article (Flaherty, 2006).

“Nanuk is a story about a man who lives where no one wants to live anymore. The main villain is the climate, the natural protagonist of the film. It is a dramatic country, and all its components are dramatic: snow, ice, and hunger. Life is a constant hunt for food, and so any food was consumed among the Eskimos ... If I went to the igloo, any food they had become mine too. There is no word “thank you” in their dictionary. which has not been discussed at all. People who have less than anyone else on Earth are the happiest of all I know”(Flaherty, 2006). With “Nanuk”, the director bypassed almost all of New York’s distributors, from giants such as “Paramount” and “First National” (in which the film, according to Flaherty, was perceived “as a personal insult”) and ending with a small cinema on the outskirts. In the end, one of the distributors decided to take a risk (Grachova, 2008, p. 4).

The film premiered on June 11, 1922. Around the same time, Chaplin released his film “The Kid”, and Dziga Vertov proclaimed “Cinema-Truth”. It

was a great movie: it had poetics, a position, and a point of view, and critics knew what to do with it. With “Nanuk”, they did not understand from which side to write: it’s non-professional but magnificent! (Grachova, 2008, p. 5).

Unlike the audience, critics did not approve of the picture immediately. Flaherty was criticized for staging. But the director simply asked to repeat for the camera what his characters usually did without it – only adjusted for the technical conditions for filming. To this day, experts continue to debate whether Flaherty’s films can be considered authentic.

As a result, after watching the film in the lobby of the cinema, where young people were already waiting for tea with sweets, a lively and interesting discussion broke out, during which the issues of naturalness or staging were raised. Opinions were divided, and there were interesting points of view from everyone present: the audience shared their thoughts on the above-mentioned staffing. The discussion of the film seemed so emotional that it was concluded: hold the next meeting similarly – a lecture on the film director’s work, watching the movie (young people commissioned a film by Jean-Luc Godard), and then a discussion and expression of the students’ opinion.

On May 27, 2021, a regular meeting of the intellectual film club “The Glass Bead Game” took place. The topic of the meeting was the work of the Franco-Swiss film director, film critic, actor, screenwriter. Editor and film producer, who stood at the origins of the French New Wave in cinema – Jean-Luc Godard. His films of the 1960s had a revolutionary impact on world cinema. Early in his career, film critic Godard criticized the “tradition of quality” of major French cinema. Later, he and his associates, united under the name of the “French New Wave”, began to make their films. Many of Godard’s films challenge traditional Hollywood and French cinema. His work is considered the most radical of the 1960s and 1970s, and Godard’s approach to film, politics and philosophy made him perhaps the most influential director of the French new wave. Along with demonstrating knowledge of the history of cinema through allusions and references, some of his films expressed his political views, he was an avid reader of existentialist literature. After the New Wave, his opinion became much less radical. J.-L. Godard’s creativity is systematized by 5 periods, which are determined by the director’s transition to a new level of political views and philosophical

understanding of the world development: 1. New Wave (1960-1966); 2. The Maoist period (1967); 3. Dziga Vertov Group (1967-1970); 4. Studio “Sonimage” (1973-1979) – Collaboration with Anne-Marie Meville; 5. Late-stage (from the 1980s to the present time).

Characteristic features of the first period of creativity are: shooting with a “hovering” camera according to a concept rethought from Soviet cinema – when two frames form a sharp sticking together, semantic references through newspapers, paintings, and posters. Typical topics: a rebellious hero in search of life new rules, political events in the country, the director’s understanding that the existing system is hated, and victims of social mechanisms (Aliyev, 2018; Shumilkina, 2018; Derkach, 2017; Bury, 2018).

Typical techniques of the second period are collage technique and colour painting. Bright radicalism and revolutionary aggression became characteristic themes.

The third period is characterized by dissection and deconstruction of the narrative. Typical topics: attempts to apply the ideas of socialism in the process of creating cinema (collectively, there is no single author, free distribution), analysis of existing problems in society.

The fourth period is characterized by topics: research of new technologies (digital television) to gain new means of expression, reproduction of reality in cinema, turns to ways to capture reality, the authenticity of video and photography, and the assumption that virtual format reality is equivalent to we live (Aliyev, 2018; Shumilkina, 2018; Derkach, 2017; Bury, 2018).

The Late stage of creativity is characterized by techniques: the director moves from understanding the digital format as a means of artistic expression to the specifics of television and uses the possibilities of a new language. Typical topics: complex social issues, the study of the nature of images, and the search for an image that refers to the mental images of the viewer (which bypass the analytical perception and is a process of constant awareness of the world) (Aliyev, 2018; Shumilkina, 2018; Derkach, 2017; Brown, 2018).

N. Novosilna notes that the works of J.-L. Godard is critical, but also self-critical and self-reflective, they do not offer any way out or “action plan”, but instead ask questions, confronting different discourses. This specificity of the works is since in J.-L. Godard destroys the Socratic ideal of knowledge,

that is, the “good” discourse of a revolutionary, feminist, philosopher, director, etc. is considered no better than “bad”. The nature of the relationship established by the director with “good” discourse (with the types of discourse he supports) behind the tape is indeterminate” (Novosilna, 2010, p. 25).

Cinematographic work of J.-L. Godard has not only a deep meaning but also a feature to “attract” its cinematic space viewers. The correctness of the compositional construction of each frame, colour solutions and dynamics of the films leave an unforgettable impression, however, give emotional ease after watching. The film “A Woman is a Woman” (1961) was chosen for showing at the intellectual film club. In an easy and relaxed, even humorous form, Godard raises a complex and ambiguous problem for young people: the girl’s desire to have a child. Different points of view of men are reflected in the film. Most of those present liked the film, although there was the opposite point of view when the guy was dissatisfied with “Godard’s glueing together”, in his personal opinion, “the lack of plot.” And such a position also has its right to be. That is why the author of this chapter retold the content of the film “Live your life” and focused on the features of the film “History of French cinema from Godard.” After watching the film, different opinions were expressed about the subjective perception of Godard’s films. Each of them was well-argued and interesting, so the discussion turned out to be friendly, frank and informative. In a warm atmosphere over a cup of tea and sweets, there was a mutual exchange of impressions caused by the film “A Woman is a Woman”.

On June 10, 2021, a meeting was held at the request of the male audience regarding the work of the outstanding Japanese film director Akira Kurosawa. A lot of scientific works are devoted to Akira Kurasawa’s work. In the study by Antonov (2015) the truth, the meaning of life, and virtue as eternal problems of human existence in Kurosawa’s work. His cinematic contribution in the context of depicting masterpieces of world literature is described in the research by Dzhandzhugazova (2014) and many other scientists around the world. Even the scientific conference (Kochelyaeva, 2010) was dedicated to the 100th anniversary of the great director.

“Local cultures of both Asian and European countries are included in the single world cultural space. In the context of integration of local cultures, it becomes indisputable to understand the culture, behaviour, customs,

and traditions of other peoples to build productive communication with them” (Guselnikova, 2017).

Ilyshev notes the rapid development of new technologies, in particular concerning the translation of modern films into 3D) and the expansion of forms and methods of creating artistic images by enhancing the visual effects of the impact on the viewer. “These aspects, of course, require more careful scientific study, which allows determining the optimal combination of new and traditional ways of solving filming problems, especially from an artistic point of view. In this regard, of course, the work of Akira Kurosawa, his films have great potential for research on this topic” (Ilyshev, 2011, p. 2).

In our film club in the context of the creative philosophy of the master was considered one of his most famous films “Seven Samurai”.

Akira Kurosawa was born in 1910 and was the eighth and last child in the family of former samurai Isamu and Sima Kurosawa (Zhukova, 2019; Berry, 2014). Isamu, Akira’s father, was the principal of a high school run by the Japanese armed forces. “Although he worked for the Conservative Army. Isamu loved Western culture and cinema, which allowed Akira to act in film at a young age. In 1923, Akira witnessed the 7.9-magnitude Canto earthquake that destroyed Tokyo and killed 100,000 people. As Akira and his older brother Hague walked through the ruined city, Hague told Akira to look at the piles of corpses in the streets to overcome his fear of death. In 1936, Akira Kurosawa began his career in cinema as an assistant to Japanese director Kajiro Yamamoto” (Berry, 2014, p. 38).

World War II began and Japan became involved in it. The country had to be fully mobilized to wage such a war, and Japanese cinema also had to be mobilized. Akira Kurosawa was not considered physically fit for conscription, so he had to serve his country by making propaganda films under the strict control of the Japanese government that would meet the military goal. Despite the spread of propaganda, nuclear bombs resolved the question of Japan’s role in World War II. “In many ways, Akira Kurosawa was the perfect man to convey Japan’s post-war sentiments. His life was filled with the same personal losses that many Japanese suffered in the post-war years: all three of Kurosawa’s brothers died under various circumstances before the young man’s twenty-fourth birthday. His experience of personal loss allowed him to convey a realistic attitude to death on the big

screen with the victory of the Allies” (Berry, 2014, p. 39). Although Kurosawa was not necessarily a supporter of Japan’s participation in the war, like the vast majority of Japanese civilians. He was horrified by the destruction of Hiroshima and Nagasaki and was able to admit to filming his feelings of horror and helplessness after a nuclear attack. Kurosawa’s first few post-war films convey feelings of loss and helpless anger.

“Seven Samurai” is hailed as Akira Kurosawa’s greatest achievement as a director. History unfolds in feudal Japan during the Civil War in the mid-sixteenth century in Japan. The focus is on seven ownerless samurai hired by peasants to protect their village from bandits. The story is quite simple, but the full version of the film lasts three hours, giving the viewer the feeling of a grueling military campaign, and in the end, despite the victory of the samurai over the bandits, the viewer becomes sad. Many books have been written analysing the “Seven Samurai” (Zhukova, 2019; Berry, 2014).

Understanding the class structure is critical to the history of the “Seven Samurai”. Samurai, who had no leader, walked the earth with no obligation to anyone. The fact that the samurai agreed to help the desperate peasants, having only traits as compensation, shows strong morale and a strong sense of duty on the part of the samurai. Kurosawa’s means of trying to return Japanese culture to intelligent and noble roots” (Berry, 2014, p. 41). Retreat and surrender were unacceptable in the Japanese Imperial Army, as evidenced by the kamikaze doctrine and the mass suicide in Okinawa. The “Seven Samurai” seeks to portray samurai as pragmatists who do not waste their lives on abstraction (Berry, 2014).

The post-war public welcomed the message that survival is noble and acceptable. There are other allegories of World War II in the “Seven Samurai”. At the end of the film, only three of the seven survived, although they successfully defended the village. The young samurai Katsushiro was happy with his victory, but the senior samurai Cambius replied: “In the end, we lost this battle as well ... The victory belongs to these peasants, not to us.”

The bandits in “Seven Samurai” use the harpsichord very effectively, and each of the seven samurai who die in the film dies from a weapon. It has incredible allegorical meaning, demonstrating Japanese pride, skills and traditions carelessly cut by ruthless Western technologies (Berry, 2014, p. 42).

Ilyshev (2011), characterizing the term “cinematic space”, noted that this concept is quite abstract and includes such components as the actual three-dimensional space, and depicted space, such as perceived by the viewer. “Visual modelling means the artistic organization of the cinema space in which the plot of the film develops. To express the content of the film more fully, it is necessary to create a special environment where the main actors are, of course. And this environment can be called visual cinematic space” (Ilyshev, 2011, p. 2).

In the film “Seven Samurai”, which received well-deserved worldwide recognition, the director with the help of the artist builds scenery, both natural and pavilion. The process of creating scenery usually begins with storyboards and sketches. Kurosawa painted them himself, as he had an art education (including in the field of calligraphy), received in the circle “Nikaten” while still in school (Ilyshev, 2011, p. 7). According to Ilyshev, “the generalizing formula of Kurosawa’s pictorial modelling is his words that he first” draws a film and then makes it” (Ilyshev, 2011, p. 8).

Thus, the director’s practical work on creating sets is expressed by the creative philosophy in Kurosawa’s advice to novice directors (2016): “Here’s what I often say to novice directors who often come to me and knock on doors. It’s very difficult to become a director. You have to learn and learn a lot to become a director. It’s not easy to overcome all this. But if you want to make films, then write a screenplay. All you need to write a screenplay is paper and pencil. Only through writing a screenplay do you understand the structure of a film and what a movie is. That’s what I tell them. But they still don’t want to write. They find writing a screenplay very difficult. That’s how it is. Writing a screenplay is hard work” (Kurosawa, 2016).

Enthusiastic about the method of writing Honore de Balzac’s literary works, the great director notes that it is important to have the patience to write many times. “Many people lack patience. When you get used to it, you will write without problems. The time-consuming task is to make the script the embodiment of the author. If you sit down and write calmly all day you will write at least two or three pages. Even if it’s a battle for you. If you don’t give up, you’ll end up with 200 pages. I think young people today don’t know this trick. They start and want to get to the end right away. When you’re going to go up, the first thing you do they say: don’t look at the top but

keep your eyes on the ground you are walking on. You just keep stepping one step at a time. If you keep looking at the top you will be disappointed. I think writing a script is very similar. You have to make an effort to learn to look at it not as a painful thing, but as a way of working, but most people throw everything in the middle of the road, and I tell my students that if they give up, it will be as it happens with and they will throw everything away as soon as it becomes difficult. I tell them to write from beginning to end. I say, “Never stop writing, even if it’s getting unbearably hard halfway. But when it gets hard, they just throw everything away. Also, young people, today don’t read books. It’s very important that they read at least a little. As long as you don’t have enough reserve inside, you can’t create anything, which is why I often say that creativity comes from memory, memory is the source of your creativity” (Kurosawa, 2016).

It is impossible to create something out of nothing, either from reading or from life experience; you can’t create anything until you have nothing inside. That’s why it’s important to always read. Modern novels are good, but I think it’s important for modern people to read the classics” (Kurosawa, 2016). The full version of the film “Seven Samurai” was shown to the students in the intellectual movie club “The Glass Bead Game”.

4. Conclusions

In the process of training and activities of the film club “The Glass Bead Game” analysed psychological, pedagogical, philosophical, and art sources of domestic and foreign scholars to substantiate the essence of the organization of students’ free time and extracurricular educational work with young people. The author of this chapter states that at the present stage of the development of science this is given considerable attention, but harmonious and conflict-free interaction with the outside world, friendliness in the team, and society, which contribute to self-actualization, require practical research and implementation of cinema.

To organize effective activities, scientific approaches of scientists to issues outside the classroom educational work with student youth with the

use of philosophical principles were considered. It is determined that there is an increase in interest in moral problems and finding effective ways to solve them. Subjective analysis was performed and lectures on topics suggested by students during the questionnaire were developed.

A comprehensive analysis of the work of directors whose films were the subject of discussion in the film club has been done. The program of the intellectual movie club provides students with theoretical knowledge and skills relevant to harmonious interaction, communicative culture, active life position and other ways of self-improvement. Meetings were held with the constant use of active methods and forms (conversations, discussions), in the process of which students were encouraged to find the planned answers.

5. Funding

Unfortunately, the activities of the film club ended because the head of the “Jubilee” Cinema Hall in Kherson Evgen Ivanovich Maximov found another job, and this charitable project on a volunteer basis, was left without support (without premises, without tea). The author of this chapter hopes that the experience that has been put into practice will be quite useful to colleagues from other regions.

References

- Akiro Kurosawa. Advice for beginner directors (+ voice acting) [Great Directors]
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AzLvfoSSQ10>
- Aliyev, E. M. (2018). Author’s cinema and its features. Bulletin of KhNPU named after GS Skovoroda “Philosophy”, 50, 132-137.
- Antonov, V. I. (2015). Truth, the meaning of life, virtue as eternal problems of human existence in the works of A. Kurosawa. PFUR paper. Series: Philosophy, 3, 62-76.
- Antonyan, A. V., Tseplyaeva, S. A. (2016). Organization of leisure at the Agricultural University. Science and youth: new ideas and solutions, pp. 319–320.

- Bobro, A. A. (2017). Formation of social health of student youth in extracurricular educational work of higher education [PhD dissertation, University of Kyiv]. ProQuest Dissertations and Theses database.
- Bury, A. (2015). Western European film art of the 1960 on the fate of democracy: existential motives. Introduction to the problem. *Current issues of philosophy and sociology*, 5, 27-31.
- Hesse, G. (2016). *The Glass Beads Game*. Minsk: Harvest Minsk.
- Gracheva, E. (02.06.2008) Life and cinema of Robert Flaherty. Session. URL: <https://seance.ru/articles/zhizn-ikino-roberta-flaert-i/>
- Guselnikova, M. S. (2017). Presentation of the image of the Japanese ethnos in the national Japanese cinema on the example of Akira Kurosawa. *NASA Newspaper*, 1 (13), 400-405.
- Derkach, T. P. (2017). Henri Langlois and the French Cinematheque. *Scientific Bulletin of the IK Karpenko-Kary Kyiv National University of Theater, Film and Television*, 20, 129-134. Kyiv, Ukraine.
- Detsyuk, T. M., Bizhovets, Y. S. (2019). The impact of extracurricular activities on the formation of the personality of students of technical and humanitarian specialties in higher education. *Collection of scientific works "Pedagogical Sciences"*, 86, 246-251.
- Detsyuk, T. M., Bushko, N. S. (2018). Features of extracurricular activities with students in US universities. *Young scientist*, 2 (1), 249-251.
- Detsyuk, T. M., Dudarenko, A. A. (2018). Forms and methods of extracurricular activities of students in higher education. *Young scientist*. 3 (1), 80-83.
- Dzhandjugazova, E. A. (2014). Man and nature: the incomprehensibility of truth. Vladimir Arsenyev - *Dersu Uzala* - Akira Kurosawa. *Modern problems of service and tourism*, 1, 6-9.
- Zhukova, A.V. (2019). On the traditions of Japanese culture and philosophy of Akira Kurosawa in his films. *Science in the modern world. XXIII International Scientific and Practical Conference*, 133-139.
- Ilyshev, P. V. (2011). Features of pictorial modeling of cinematic space in the films of Akira Kurosawa. *Journal of Cultural Research*. Electronic peer-reviewed scientific publication. 2 (4), pp.1-9. URL: http://cr-journal.ru/files/file/09_2011_23_24_35_1316633075.pdf
- Ivashchenko, A. S. (2016). The use of art as an auxiliary tool of group psychotherapy. *International scientific journal*, vol. 8. pp. 36-40.
- Irkhina, Yu. V. (2019). Organization of leisure of students in higher educational institutions of Ukraine as a problem of the 21st century. *Scientific Bulletin of MNU named after V. Sh. Sukhomlinsky. Pedagogical sciences*, 2 (65), 107-111.

- Kadum, L. (2014). Features of directing an extreme documentary. *Scientific Bulletin of the Karpenko-Kary Kyiv National University of Theater, Film and Television*, 15, 89-94.
- Kadum, L. (2015). Prolegomenos to an extreme documentary. *Scientific Bulletin of the Karpenko-Kary Kyiv National University of Theater, Film and Television*, 16, 129-135.
- Karapuzova, N., Protsay, L. (2009) Outside classroom activities as a means of educating future teachers. *Pedagogical sciences*, 2, 69-73.
- Kirilenko, K. M. The theory of reverse innovation as evidence of interest in the achievements of national cultures in a globalized world. *Questions of Cultural Studies*, 34, 19-29.
- Kochelyaeva, N. A. (2010). International scientific conference "The legacy of Akira Kurosawa in the context of Russian and world culture (to the 100th anniversary of his birth)" *Cultural Journal*, 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-nasledie-akiry-kurosavy-v-kontekste-rossiyskoy-i-mirovoy-kultury-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya>
- Krivosheya, T. O. (2013). Visual anthropology in the system of cultural knowledge. *Gileya: scientific bulletin*, 72, 508-513.
- Lapteva, M. D., Horvat, D. A. (2014). Organization of cultural and leisure activities of students as a form of educational work in higher education. *Higher education today*, 7, 96-100.
- Lebedeva, N. A. (2021). Formation of state management mechanisms in the protectionist policy of the state in the field of cinema, *OLDI-PLUS Kherson*.
- Lyashenko, I. V. (2021). Organization of extracurricular activities in higher education as a condition for improving the efficiency of the educational process. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2196
- Marchenko, S. A look at the language of cinema in the context of the metatheory of linguistics. *Scientific Bulletin of the Karpenko-Kary Kyiv National University of Theater, Film and Television*, 16, 106-117.
- Matviyiv-Lozynska, Y. O. (2011). Extracurricular activities as a component of the educational process of higher education. *Bulletin of Lviv State University of Life Safety*, 5 (2), 175-179.
- Medinsky, S. (2007). Such a different Flaherty... Archive of the journal "Techniques and Technologies of Cinema". URL: <https://web.archive.org/web/20080513142130/http://rus.625-net.ru/cinema/2007/>
- Novosilna, N. A. (2010) Left ideology in French cinema 60-70's. National University "Kyiv-Mohyla Academy"

- Rudkevich, N. I. (2018). Characteristics of forms of organization of extracurricular activities with students. Collection of scientific works of Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko. Series: Socio-pedagogical, 31, 241-251.
- Sergeeva, T. (2014). The problem of co-creation of the director and composer on the example of films by Akira Kurosawa. Behind-the-scenes art: History and theory of film music, 151-158.
- Smalko, O. (2014). Extracurricular educational work as a factor in the professional and personal development of future professionals. Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University. Theory of education, 8, 76-80.
- Ternopil'ska, V. I. (2014). Handbook of educational work with students. Ternopil: Textbook-Bogdan.
- Turkavi, M. (2014). Documentary film: the history of the issue. Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts, 8, 97-101.
- Fedorov, A. V. (2012). Analysis of elite media texts in the classroom. Innovations in education, 8, 82-103.
- Fedorova, A. A, Egorova Z. N. (2016). Organization of student leisure. Modern problems and perspective directions of innovative development of science, 190-192.
- Flaherty, R. (05.05.2021) How I made the film "Nanuk from the North" Session URL: <https://seance.ru/articles/nanuk/>
- Khitarova, I. Y. (2010). Cinema as a form of transmission of philosophical knowledge. Cultural Journal, 2 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kino-kak-forma-peredachi-filosofskogo-znaniya>
- Chmil, G. (2013). Powerful "role reality" and cinema as a disciplinary discourse of power. Cultural thought, 6, 33-37.
- Shershneva, K. S. (2014). Features of the development of documentary film in Ukraine in the context of genre specifics of art. Scientific Bulletin of the Karpenko-Kary Kyiv National University of Theater, Film and Television, 15, 112-121.
- Shumilkina, E. A. (2018). American genre system in the poetics of the "new wave" (on the example of the genre of "road movie"). Youth of the XXI century: education, science, innovation, 122-124.
- Bezruchko, O., Shaikovska, V. (2020) Features of the embodiment of the director's idea in the documentary film-observation. Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series: Audiovisual art and production, 3 (1), 65-74.
- Cardullo, Bert (2007). Given Circumstances: The East Asian Cinema of Akira Kurosawa, Part 1. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.526.9986&rep=rep1&type=pdf>

- Korobko, V. (2020) Analysis of the Factors of the Genres Division of Documentary Audiovisual Product. State and Regions. Series: Social Communications, 3 (35), 51-55.
- Natty Berry (2014). Akira Kurosawa and Postwar Japan. The Morpheus 10. Heidelberg University Publication.
- Robert Joseph Flaherty URL: <https://www.britannica.com/biography>
- Shumilkina, E. A. (2018) American genre system in the poetics of the “New Wave” (on the example of the “Road Movie” Genre). Youth of the XXI century: education, science, innovation, 249–250.
- Van Dongen, H. (1965). Robert J. Flaherty 1884-1951. Quarterly, 18 (4), 3-14. <https://doi.org/10.2307 / 1210252>

VIII

ROZDZIAŁ

Maciej Stachowski (orcid.org/0000-0002-6807-4992)

e-mail: maciej_stachowski@op.pl

MODEL ADAPTACYJNY JEDNOSTKI W KONTEKŚCIE KRYZYSU W ŚRODOWISKU PRACY

Abstrakt. Kryzys społeczny w mniejszym lub większym stopniu towarzyszy ludzkości przez cały czas jej istnienia. Aby lepiej zrozumieć specyficzne zachowania, występujące w świetle tego zjawiska, można posłużyć się modelem adaptacyjnym Roberta Kinga Mertona, który stworzył swój koncept na podstawie badań amerykańskiego społeczeństwa. Punktem wyjścia dla takich rozważań mogą być chociażby sytuacje kryzysowe w środowisku pracy jednostek, natomiast ich rezultatem jest konieczność przystosowania się, określanego mianem adaptacji.

Słowa kluczowe: adaptacja, integracja, sytuacje kryzysowe, konflikt, środowisko pracy

1. Wprowadzenie

Adaptacja to poszukiwanie możliwie najlepszego rozwiązania dla człowieka, w chwili gdy znajdzie się on w nowym, nieznanym sobie dotąd położeniu. Może dotyczyć zmiany miejsca zamieszkania, otoczenia zawodowe-

go czy relacji rodzinnych. W modelu Mertona występuje 5 różnych postaw adaptacyjnych: konformizm, innowacja, rytualizm, wycofanie i bunt. Pomimo, iż socjolog za punkt wyjścia wybrał pojęcie „anomalii”, to koncepcja ta jest na tyle uniwersalna, że istnieje możliwość egzemplifikowania jej w niemal każdej sytuacji kryzysowej. Począwszy od konfliktów społecznych, poprzez kryzys wartości, aż do dominującego zagadnienia niniejszego artykułu - sytuacjach kryzysowych w miejscu pracy.

Model pozwala na zaklasyfikowanie jednostki do właściwej postawy adaptacyjnej na podstawie sposobu jej przystosowania się do sytuacji kryzysowych. Dzięki temu możliwa jest nie tylko bierna ocena osoby, ale również próba ograniczenia negatywnych zachowań poprzez np. hamowanie działań destrukcyjnych, takich jak ucieczka w nałogi. Z drugiej strony możliwe jest zachęcanie jednostki do pozytywnych zachowań, poprzez chociażby poszukiwanie przez nią nowatorskich rozwiązań wyjścia z kryzysu. Znajomość modelu Mertona może wobec tego zostać wykorzystana m.in. w pracy psychologa, terapeuty czy coucha, jako narzędzie pomocnicze.

Rzeczywistość kryzysowa wydaje się towarzyszyć każdemu człowiekowi na niemal każdym etapie egzystencji. Z kolei samo pojęcie „kryzysu” jest często nadużywane w sytuacjach niewielkich i krótkotrwałych niepowodzeń. Można zaryzykować twierdzenie o pewnej tendencji do używania tego hasła. Fakt ten niejako usprawiedliwia codzienność, w której żyjemy. Składają na nią szeroko pojmowane problemy w gospodarce (inflacja, niski popyt, bezrobocie), agresywna polityka wielu krajów (brak porozumień pokojowych, trwające lub potencjalne konflikty zbrojne) czy problemy społeczne (mobbing, stres, wysokie tempo życia, zagrożenia ze strony świata wirtualnego). W wyniku tego, słowo „kryzys” może być używane częściej, niż byłoby to wskazane. Zwłaszcza w przypadku przekazów medialnych, których celem jest uwypuklenie pewnych treści, kiedy w rzeczywistości sytuacja do końca tego nie wymaga. Skoro zatem sytuacje kryzysowe są nieuniknione i najczęściej pojawiają się niespodziewanie, należy zadać pytanie o możliwości zmniejszania ich negatywnego wpływu na człowieka, a także o możliwości stosowania metod lub przyjmowania określonych postaw, minimalizujących dotkliwe i negatywne skutki, jakie sytuacje kryzysowe są w stanie wywołać.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie modelu adaptacji Roberta Kinga Mertona w świetle wybranych sytuacji kryzysowych w środowisku pracy. Ponadto, przedstawione zostały typy wybranych zachowań adaptacyjnych oraz próba odpowiedzi na pytanie o najlepszy możliwy typ dostosowania. Głównym obszarem zainteresowań i badań autora artykułu jest szeroko rozumiana socjologia pracy, zależności pomiędzy sumiennym wykonaniem obowiązków pracowniczych a jakością wyrobów lub usług, relacji między pracownikami czy też konflikty, które na tym polu występują. Typologia wspomnianego modelu jest jednak na tyle uniwersalna, że można ją odnieść do wielu innych sytuacji, w tym kryzysowych w miejscu pracy, gdzie jednostki przyjmują określoną postawę dostosowawczą. Należy pamiętać, że zaprezentowany model nie stanowi jedynej możliwej, zamkniętej ścieżki wyboru. Przyjmując dany typ adaptacji w konkretnej sytuacji, jednostka ma nie tylko prawo do określonego wyboru, ale w późniejszym czasie również do zmiany swojego nastawienia, w zależności od zmiany położenia i dynamiki tych zmian. Nie zawsze zmiany te prowadzą do wyboru optymalnie mniejszego zła. Może się zdarzyć, że adaptując się do sytuacji przez „wycofanie”, człowiek nie poprawi swojego położenia, wręcz przeciwnie, jeszcze je pogorszy, dokładając nowe, negatywne czynniki towarzyszące. Z drugiej strony, prezentowany model proponuje możliwości wychodzenia z sytuacji na pierwszy rzut oka „bez wyjścia”, naprawdę trudnych, które dzięki przyjęciu odpowiedniej postawy mogą zupełnie odmienić losy egzystencji jednostki.

2. Współczesne ujęcie kryzysu – perspektywa pola walki jednostek

Z uwagi na wielowymiarowość pojęcia „kryzysu”, szczegółowa jego analiza wydaje się być mocno utrudniona. Kryzys od zawsze stanowi problem towarzyszący ludzkości, oczywiście w różnym stopniu nasilenia i występowania. Jest on „*nie tylko punktem zwrotnym, przełomem, lecz także wyborem między tradycją a utopią, czyli między zachowaniem status quo a pragnieniem zmian tak rewolucyjnych, że bliskich utopii*” (Kozłowska, 2001, s. 42). W ogólnym zaś rozumieniu, kryzysem można określić sytuację, która albo

już wystąpiła, albo dopiero może nastąpić w danym momencie. Współcześnie dominuje pogląd, że kryzys jest stanem rzeczy, co prawda stanem niestabilności, ale o przejściowym, a nie stałym charakterze. Stanowi sytuację najczęściej wywołującą stres, którego dostarczają problemy codzienności. „W ujęciu ogólnym definiuje się go jako fazę funkcjonowania danego podmiotu (układu, organizmu, systemu), której główną cechą jest niestabilność. Istotą kryzysu jest brak stabilności podmiotu, co powoduje zmianę jego funkcji (a nawet całkowite ich ustanie)” (Wróblewski, 2001, s. 11-19).

Język potoczny kładzie nacisk na aspekt zagrożenia przy próbie zdefiniowania różnych sytuacji kryzysowych. Niezależnie czy mówi się o kryzysie finansowym, kryzysie militarnym, kryzysie wartości czy tożsamości, wydźwięk jest zwykle pejoratywny. Co więcej, skutki kryzysów czy bardziej skala tych skutków rzadko kiedy jest porównywalna, właśnie ze względu na rodzaj kryzysu czy nieustannie zmieniające się okoliczności zewnętrzne. Sytuacje kryzysowe różnią się od siebie zasięgiem występowania. Obejmują często wiele krajów, grup społecznych lub przeciwnie, dotyczą jednego konkretnego państwa albo jednostki. Podobnie jest z czasem ich trwania, który zwykle charakteryzuje różna rozpiętość. Bywa, iż pojawiają się nagle, mają burzliwy i krótki przebieg lub narastają stopniowo przez co są trudniejsze do wygaszenia. Na tej podstawie można wnioskować, że kryzys może stworzyć przestrzeń do wzmożonej rywalizacji jednostek, której bez wystąpienia czy narastania stanu napięcia mogłoby wcale nie być.

2.1. Problem integracji w miejscu pracy

Słowo „integracja”, które oznacza zespolenie, pojawia się często w kontekście szeroko rozumianego społeczeństwa zakładów pracy. Z założenia integracja polega właśnie na zacieśnianiu więzi, budowaniu i umacnianiu wzajemnych pozytywnych relacji między pracownikami. Jej wydźwięk jest zatem pozytywny. Przeciwnieństwem integracji jest „dezintegracja”, która kojarzy się pejoratywnie. Jak się okazuje te dwa pojęcia wcale nie muszą być sztywno przypisane do pozytywnych bądź negatywnych skojarzeń na ich temat. Integracja nie zawsze jest korzystna, a dezintegracja szkodliwa.

Znane są bowiem przypadki integracji, które nie prowadzą do ukształtowania się rzeczywistych kolektywów pracowniczych, lecz do powstania zamkniętych grup. W takich przypadkach, które można określić mianem skrajnej integracji, nie zostawia się kolektywowi niezbędnej swobody i samodzielności działania społecznie pożądanego (Sztumski 1999, s. 159).

W przypadku zakładu pracy kierowanego metodami autorytatywnymi, zjawisko szkodliwej integracji jest nader widoczne. Wówczas integracja stoi w opozycji do podstawowych zasad relacji międzyludzkich, podczas gdy dezintegracja umacnia te relacje.

Integracja może być również oparta na osiągnięciu stanu względnej zgodności pomiędzy celami jednostki i organizacji, do której ta jednostka należy. *„Tylko wtedy bowiem jednostka akceptuje i realizuje cele organizacji, gdy nie są one sprzeczne z jej indywidualnymi celami i dążeniami”* (Sztumski 1999, s. 160). Trudno tu mówić o identyfikacji absolutnie wszystkich jednostek z zakładem pracy. Dlatego też w sytuacji, kiedy ogólne cele zakładu pokrywają się z celami pracowników, można mówić o minimum spełnienia warunków dla integracji organizacyjnej. Z kolei integracją społeczną określa się więzi pomiędzy uczestnikami danej organizacji, kiedy wyznają oni te same wartości, mają wspólne cele, do których dążą i nie różnią się zbyt w kwestii wyznawanych poglądów. Nie występują wówczas punkty zapalne, które mogłyby zburzyć bądź zachwiać istniejącą równowagę w stosunkach między pracownikami.

Opisane powyżej typy adaptacji dotyczą jednak głównie pracowników tego samego szczebla. Ta sama grupa pracowników, wykonująca takie same lub podobne czynności, określana w ten sam sposób, niezależnie od procesów pracy (np. pracownicy linii produkcyjnej), mająca zwykle taką samą stawkę w ramach wynagrodzenia, raczej nie będzie ze sobą rywalizować, dążąc do stanowczej dezintegracji. W takim przypadku mowa jest o integracji poziomej. Jednak pole walki jednostek, które wymieniono w śródtytule, może się tworzyć podczas wystąpienia integracji pionowej, a raczej zachwiania jej wzorców. Integracja pionowa stanowi bowiem *„poczucie więzi czy zespolenia pracowników różnych szczebli istniejących w danej hierarchii, np. mistrza z podległymi mu pracownikami, dyrektora z załogą itp.”* (Sztumski 1999, s. 160). Integracja stanowi niezwykle złożone zjawisko mające ogromny wpływ na realizację celów zakładu pracy czy wypełnienia zało-

żeń w systemie wychowania społecznego. Mowa tu oczywiście o integracji w pozytywnym znaczeniu tego słowa – stwarzającej bezpieczną przestrzeń do działania jednostkom w środowisku pracy, integracji tworzącej i powiększającej kolektyw pracowników, którzy dzięki wspólnemu działaniu nie tworzą z przestrzeni pracowniczej pola walki, niekiedy bardziej emocjonalnie angażując się w pracę i utożsamiając się z organizacją, którą współtworzą. Typy integracji poziomej i pionowej obrazuje poniższa tabela:

Tabela 1. Typy integracji: pozioma i pionowa.

<p style="text-align: center;">Integracja pozioma <i>(zespolecie pracowników tego samego szczebla)</i></p>	<p style="text-align: center;">Integracja pionowa <i>(zespolecie pracowników różnych szczebli istniejących w danej hierarchii)</i></p>
<p>Pracownicy tego samego szczebla:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Robotnicy w brygadzie; • Mistrzowie 	<p>Pracownicy różnych szczebli:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mistrz z podległymi pracownikami; • Dyrektor z załogą

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: J. Szumski, Socjologia pracy, Katowice 1999, s. 160.

3.2. Adaptacja w życiu zawodowym

Z procesem integracji pracowników związane jest również zjawisko adaptacji. Adaptacja to proces dostosowania się. Adaptacja zawodowa to dostosowanie się do wymogów pracy rozumianych jako standardy pracy i jej środowiska. „Obejmuje również wdrożenie i przyswojenie etapów pracy, czynności jakie pracownik wykonuje” (Budnik, 2019, s. 185). Na adaptację składa się również aspekt środowiskowy, jakim jest przystosowanie do miejsca, warunków, tempa pracy, czy ogólnie do otoczenia, które stanowi organizacja. Adaptacji wymaga także technologia, często wadliwa, awaryjna, utrudniająca sprawne wykonanie wymaganych procesów. Również stres powodowany chociażby nadwyżką zleceń przy jednoczesnej absencji pracowników, podlega procesowi adaptacji, oswojaniu się z sytuacjami stresującymi. Podobnie w przypadku występowania

deficytów choćby podstawowych środków ochrony osobistej, wpływających jednocześnie na osłabienie świadomości pracy w bezpiecznym środowisku, organizacji, która o zdrowie i bezpieczeństwo pracownika potrafi zadbać. *„Powszechnie przyjmuje się, że dopasowanie jest czymś dobrym, a osoba dopasowana do środowiska jest bardziej wydajna i odczuwa większą satysfakcję z pracy, natomiast niedopasowanie skutkuje obniżoną produktywnością, niezadowolaniem oraz stresem”* (Chirkowska-Smolak, 2012, s. 114).

Sposób przejścia pracownika przez proces adaptacyjny będzie rzutował na jego postawę wobec pracy i stosunek do niej. Niektóre organizacje proponują nowym pracownikom nawet tzw. „adaptacyjne okresy ochronne”, trwające zwykle do 3 miesięcy od momentu zatrudnienia. Wówczas nowy pracownik jest zapoznawany ze specyfiką zakładu pracy przez pozostałych z dłuższym stażem i większym doświadczeniem. Podczas okresu ochronnego można zaobserwować wzrost tolerancji dla poczynań nowego pracownika, który jeśli popełnia błędy, czyni to najczęściej z niewiedzy. Mając świadomość zwiększonej tolerancji na błędy, nowy pracownik kształtuje w sobie stosunek do pracy, który *„obejmuje nie tylko wszelkie dziedziny pracy ludzkiej, ale również sposób myślenia pracownika, jego życie duchowe, moralność i świadomość społeczną konkretnych grup pracowniczych”* (Januszek i in., 2000, s. 157). Według innego ujęcia:

stosunek do pracy jest zatem zachowaniem społecznym rozpatrywanym z określonego punktu widzenia. Termin zachowanie społeczne oznacza zarówno działanie, jak i powstrzymanie się od działania, zarówno odpowiedź, jak i brak odpowiedzi na list, prośbę, czy pytanie oraz zarówno wewnętrzną postawę psychiczną, jak i zewnętrzny wyraz w mimice, geście, postawie, wypowiedzi, piśmie czy innym wytworze ludzkiej działalności (Szczurkiewicz, 1970, s. 369).

Z kolei postawę wobec pracy – zagadnienie, które także charakteryzuje mnogość definicji – według jednej z nich określa się jako *„skłonność człowieka do reagowania w określony sposób na zadania i skutki jego pracy”* (Kowalewska, 1984, s. 25). Należy pamiętać, iż postawy zawodowe mogą być wyrażane zarówno jako postawy odnośnie zawodowych czynności, jak i postawy wobec otoczenia fizycznego oraz społecznego zakładu pracy, a zatem m.in. współpracowników, przełożonych czy warunków pracy. Postawy wobec pracy mają więc kolosalny wpływ na kształtowanie się relacji inter-

personalnych, a co za tym idzie traktowania lub nie miejsca pracy jako pola walki lub raczej miejsca zrównoważonego rozwoju dla nowych pracowników, już od pierwszego dnia adaptacji.

2.3. Współpraca i przeciwdziałanie w środowisku pracy

Na dobrą współpracę składa się również inne zjawisko, jakim jest „zadowolenie z pracy”. Wydaje się, że osoby, które są zadowolone z wykonywanej przez siebie pracy, rzadziej wdają się w konflikty z pozostałymi pracownikami. Nie czynią ze środowiska pracy pola walki, ponieważ to środowisko im nie przeszkadza lub przeszkadza w tak małym stopniu, że nie jest w stanie przysłonić poczucia ogólnego zadowolenia z pracy.

Zadowolenie z pracy jako kategoria psycho-socjologiczna jest wypadkową wielu czynników materialnych i pozamaterialnych. Z pojęciem tym łączy się stan równowagi pomiędzy potrzebami i oczekiwaniami pracownika wobec pracy a ich zaspokojeniem. Zadowolenie z pracy jest wykładnikiem i jednocześnie wyznacznikiem określonych postaw wobec pracy, zawodu, zakładu. Nie jest ono wyłącznie funkcją tego, co praca daje lecz tego, co się ma i niezadowolenia z tego, czego się nie ma. Jest wypadkową potrzeb już zaspokojonych i aspiracji niezaspokojonych (Sarapata i in., 1963, s. 231).

Wydaje się zatem, że wszyscy, którzy osiągają zadowolenie z pracy, nastawieni są raczej na współpracę niż przeciwdziałanie (tworzenie pola walki) z pozostałymi w środowisku pracy. Te dwa typy wzajemnej interakcji dostrzec można *„w każdej społeczności, a są one stymulowane przez te same przyczyny, jakimi są: odczuwane niedostatki, potrzeby lub pragnienia przeróżnych dóbr, wartości, celów, zarówno materialnych, jak i niematerialnych”* (Sztumski, 1999, s. 163). Należy przy tym podkreślić, iż nie są to identyczne typy zachowań dla każdej społeczności. Zależą one od stopnia rozwoju kultury czy postępu cywilizacyjnego ludzi. Niemniej o ile współpraca (lub współdziałanie) pozwala uzyskać materialne lub niematerialne dobra, przeciwdziałanie definiuje niejako pole walki, walkę jednostek o przypisanie sobie pewnych dóbr lub ideałów. W literaturze przedmiotu można jeszcze zaobserwować dodatkowy podział, który wyłania się z „przeciwdziałania” – „współzawodnictwo” i „walkę”. Za współzawodnictwo uznaje się

łagodniejszą formę przeciwdziałania. Przede wszystkim przy współzawodnictwie jednostki nie są nastawione na dokonywanie zniszczeń, a jedynie na wypracowanie przewagi nad swoim oponentem, aby osiągnąć określone efekty. Zniszczenie natomiast jest charakterystyczne dla walki, co nie oznacza, że istnieje wyraźna granica pomiędzy obiema formami rywalizacji. Jest ona płynna, gdyż podczas współzawodnictwa jednostek może dojść do niespodziewanej eskalacji konfliktu, co przerodzi się bezpośrednio w walkę. Jak się okazuje, działa to w dwie strony. Walka również może przybrać łagodniejszy charakter, kiedy ostra postać rywalizacji złagodnieje do poziomu współzawodnictwa. Uznaje się nawet, iż zarówno zjawisko współzawodnictwa, jak i walki „wzajemnie się przenikają i dopełniają w procesie przeciwdziałania” (Sztumski, 1999, s. 165).

3. Konflikt w miejscu pracy jako pochodna sytuacji kryzysowych

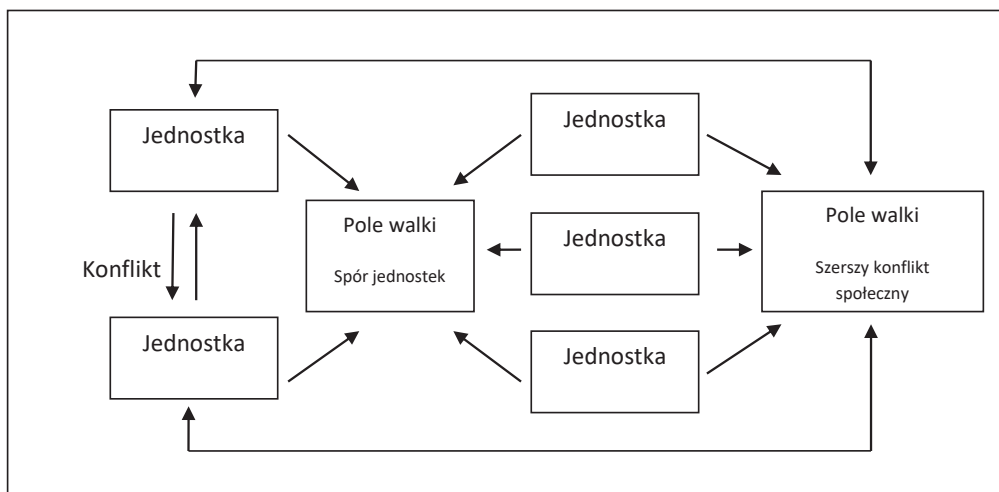
Konflikt w miejscu pracy stanowi szczególny przykład konfliktu społecznego. Konflikt społeczny jest to nierozwiązana lub rozwiązana w sposób niezgodny z oczekiwaniami czy warunkami obiektywnymi sprzeczność między grupami lub jednostkami” (Januszek i in., 2000, s. 203). Nie jest istotne wyłączenie utrzymania władzy czy pozycji społecznej, ale przede wszystkim pozyskanie, neutralizacja, a nawet eliminacja rzeczywistego lub domniemanego przeciwnika (Sztumski, 1979, s. 17).

Konflikty w środowisku pracy najczęściej dotyczą jednostek współpracujących ze sobą różnych procesów produkcyjnych lub usługowych. Terytorium konfliktu to najczęściej zakłady usługowe, fabryki czy urzędy. W zależności od nasilenia, konflikty przyjmują różne postacie – od widocznych, jak np. strajk, do mniej widocznych, niemal niezauważalnych, gdyż ukrytych w określonych postawach pracowniczych. Należą do nich m.in. lekceważenie, niedbalstwo, brak staranności przy wykonywaniu poleceń służbowych. Mimo iż przebieg takich konfliktów nie jest tak spektakularny, jak choćby jawny bunt załogi, ma nie mniej istotne znaczenie dla sprawnego funkcjonowania zakładu pracy. Konflikt w miejscu pracy może być zależny od takich czynników jak: warunki pracy, poglądy pewnych grup społecznych na temat pracy, różne metody formułowania postaw, opinii. W wyniku

tego, istnieje możliwość wystąpienia konfliktu nie tylko wówczas, gdy dominuje frustracja pracowników z powodu zbyt niskich wynagrodzeń, ale również wtedy, gdy ich status życiowy ulega widocznej poprawie.

Konflikty w dużych przemysłowych zakładach pracy dotyczą zwykle większych grup pracowników. Rzadziej są to jednostkowe spory, które poza walczącymi osobami nie angażują większej ilości zatrudnionych w danym miejscu. Pozostali mogą się przyglądać rozwojowi takiego konfliktu, gdyż pola walki w przypadku zaostrego sporu nie sposób nie zauważyć. Jednak w takim przypadku może również dojść do sytuacji, gdy w konflikt dwóch jednostek, zaangażuje się więcej osób. Wówczas jednostkowy spór przeobrazi się w walkę o szerszym zasięgu społecznym. Obrazuje to poniższy schemat:

Rys. 1. Eskalacja konfliktu – od jednostkowego sporu do szerszego konfliktu społecznego.

Źródło: Opracowanie własne.

Głównym źródłem konfliktów w miejscu pracy jest niezgodność osobistych i społecznych interesów pracowników. Należy jednak pamiętać, że:

w każdej sytuacji konfliktowej istnieją pewne „wspólne interesy”; bez wspólnoty nie ma konfliktu i vice versa. Jednakże podstawowym czynnikiem pozwalającym na skuteczną regulację konfliktów jest uznanie, a nawet akcentowanie znaczenia systematycznych różnic i przeciwieństw. Próba zatarcia granic konfliktu za pomocą gotowych ideologii harmonii i jedności w rzeczywistości przyczynia się raczej do wzrostu niż spadku gwałtowności przejawów konfliktu (Dahrendorf, 2008, s. 199).

Konflikty w miejscu pracy wydają się być mimo wszystko zjawiskiem, którego występowanie nie powinno nikogo dziwić. Fakt, że co jakiś czas można je zaobserwować w różnych miejscach jest zupełnie normalny, a wręcz nieunikniony. Dotyczą one zarówno większych grup społecznych, jak i przypadków jednostkowych – przynajmniej dwóch toczących ze sobą spór osób. Należy pamiętać, że nawet najlepsza organizacja, opierająca się na najwyższych dostępnych standardach, zapewniająca bardzo wysoki komfort oraz warunki pracy i płacy, może nie być w stanie wyeliminować konfliktów, na przykład na linii: szeregowy pracownik – przełożony. Kiedy do głosu dochodzą choćby osobiste ambicje osób zwanych „wizjonerami”, które pragną wielkich reform i przeobrażeń miejsc pracy w szybkim tempie a naprzeciw nim stają jednostki wygodne, mało ambitne bądź leniwe, pole walki samo się tworzy i o konflikt nietrudno. Nie zaleca się jednak podchodzić do konfliktów z „*nastawieniem fatalistycznym*” (Sztumski, 1999, s. 175) tylko dlatego, że charakteryzują się nieuchronnością. Dobrym sposobem może być wyciągnięcie wniosków z zakończonych już konfliktów, minimalizowanie ich skutków lub wręcz szukanie pozytywów. Do tego jednak potrzebne są szersze badania przyczyn powstawania konfliktów w miejscu pracy, badania środowisk pracy, warunków i możliwości jakie stwarza się pracownikom, a także obserwacje samych pracowników, w kwestii nastawienia na realizację celów, stosunku do pracy czy cech charakteru.

4. Model adaptacyjny Roberta K. Mertona - próba dostosowania się lub wyjścia z kryzysu

Przedstawione powyżej typy adaptacji, integracji oraz charakterystyka pola walki czy zjawiska konfliktu ukazują swego rodzaju obraz środowiska pracy, jako przestrzeni wypełnionej kontrastami. Zakład pracy to miejsce, w którym spotkać można osoby zarówno o charakterze konfliktowym, jak i łagodnym usposobieniu, urodzonych przywódców czy niczym nie wyróżniających się szeregowych pracowników, tzw. „mrówek”. Fakt, że większość z ludzi jest zmuszona przebywać w tej przestrzeni, aby zapewnić sobie przynajmniej minimum egzysten-

cji sprawia, że jednostki przyjmują określone postawy adaptacyjne, które mogą pozwolić im przetrwać czas przeznaczony na przebywanie w miejscu pracy czy też wykonywanie czynności związanych z samą pracą.

W niniejszym punkcie, zostanie przedstawiony model adaptacyjny Roberta Kinga Mertona, który może stać się podstawą do dalszych rozważań nad możliwością dostosowania się jednostki społecznej, instytucji lub grupy do nowych warunków społecznych i kulturowych. Ponieważ tematyka artykułu skupia się wokół szeroko rozumianej socjologii pracy, poszczególne typy adaptacji zostaną przedstawione w odniesieniu właśnie do zagadnień związanych z zachowaniami pracowników w obrębie danej organizacji.

Merton w swoim modelu wyróżnia pięć postaw: „*Konformizm, Innowacja, Rytualizm, Wycofanie i Bunt*” (Merton, 2002, s. 205).

4.1. I typ adaptacji – Konformizm

Postawa konformistyczna jest dosyć często spotykana, szczególnie w zakładach pracy z dużą liczbą pracowników. Przejawia się ona nieco pasywnym charakterem, zakładającym podążanie za większością.

Gdyby tak nie było, równowaga i ciągłość społeczeństwa nie mogłyby zostać utrzymane. Sieć oczekiwań, którą wytwarza każdy porządek społeczny, podtrzymywana jest przez typowe zachowania jego członków, konformistyczne wobec ustalonych, choć może zmieniających się w dłuższych odcinkach czasu, wzorców kulturowych (Merton, 2002, s. 206).

Bezsprzecznym jest fakt oddziaływania na siebie jednostek. Konformizm niejako narzuca akceptację pewnych wartości, które te jednostki podzielają. Każdy musi samodzielnie podjąć decyzję, w zależności od tego jak ktoś chce być postrzegany – jako gracz zespołowy czy ktoś, kto raczej z nikim nie współpracuje. Wiele zależy również od grupy docelowej, a konkretnie narodowości, którą bierze się pod uwagę podczas badań. W przypadku Amerykanów można zauważyć, że jest to naród indywidualistów, myślących samodzielnie jednostek, które w razie konieczności potrafią stawić czoło przeciwnościom losu. Niewykluczone, że takie postrzeganie wzięło się z doświadczeń historycznych. Zarówno amerykańskich mężczyzn, jak i kobiety cechowało dąże-

nie do urealnienia wyidealizowanych myśli. Można tu postawić pytanie, czy w środowisku pracy jednostka również ma możliwość zmiany marzeń w rzeczywistość? Nawet, jeśli stanowi przykład skrajnego indywidualisty, często podąża za tłumem. Być może postępuje w ten sposób, gdyż nie chce się zbyt różnić, samodzielnie łamać regulaminów zakładowych czy zmieniać instrukcji procesów pracy na – jej zdaniem – bardziej czytelne czy mniej skomplikowane. Posiadając wiedzę na temat przyczyny postępowania ludzi według zasad konformizmu można dojść do wniosku, czy dany jego akt był słuszny czy po prostu nierozsądny. Przyjęcie postawy konformistycznej powinno – przynajmniej teoretycznie – stanowić ułatwienie harmonijnego współdziałania z pozostałymi pracownikami. Każda organizacja stawia sobie jakiś cel, który następnie próbuje osiągnąć. Cel przyświeca wszystkim pracownikom, kadrze kierowniczej i zarządzającej w takim samym stopniu. Skoro zatem konformizm może przysłużyć się stabilizacji w dążeniu do celu, indywidualizm lub inne poniekąd konfliktowe postawy powinny być odsunięte na dalszy plan, aby realizację celu ułatwić. Można przyjąć, że jednostka wybiera wówczas jakby mniejsze zło, a decyzja ta może przekształcić się w ogólne dobro. Trudno wskazać szczególne wady lub zalety tego typu adaptacji, a skoro tak, uznaje się stanowisko, że konformizm sam w sobie nie jest po prostu „ani „dobry”, ani „zły” (Aronson i in., 1997, s. 265).

4.2. II typ adaptacji – Innowacja

Odmienny punkt widzenia ukazuje się w kolejnym, można śmiało powiedzieć, że równie rozbudowanym przez Mertona sposobie przystosowania – „innowacji”. Także w tym przypadku, ten typ adaptacji rozpatrywany jest w kontekście kulturowego ukierunkowania na cel – sukcesu finansowego – celu podstawowego amerykańskiego społeczeństwa. Niestety presja jest często tak duża, że *„zachęca do podjęcia tego typu sposobu przystosowania poprzez wykorzystanie instytucjonalnie zakazanych, lecz często skutecznych środków zdobycia przynajmniej oznak sukcesu – bogactwa i władzy”* (Merton, 2002, s. 206). Wobec takiego podejścia, jednostka w dużym stopniu skon-

centrowana na dążeniu do osiągnięcia celu może starać się tego dokonać na różne sposoby, niekiedy nawet poza prawem. Autor modelu adaptacyjnego uznaje ten typ dostosowania za dewiację. Jednocześnie wskazuje, iż większa liczba działań na granicy lub poza granicami prawa ma często związek z panującą biedą.

Kiedy bieda i związane z nią niekorzystne położenie we współzawodnictwie o wartości kulturowe, zalecane wszystkim członkom społeczeństwa, współwystępują z naciskiem kulturowym na sukces finansowy jako cel dominujący, to naturalnym wynikiem takiej sytuacji musi być wysoka częstotliwość zachowań przestępczych (Czekaj i in., 1998, s. 85).

Czy zatem wszelkie działania w świetle innowacji muszą być działaniami pejoratywnymi? Faktem jest, iż innowacja stanowi pewnego rodzaju działania ryzykowne, niejako wymuszające podjęcie ryzyka. Pod postacią innowatora można zatem spotkać zarówno geniusza, jak i przestępcę. Usprawiedliwieniem dla działań innowacyjnych, które nie są zgodne z prawem może być idea osiągnięcia celu, który w ostateczności „uświęca środki”. W świetle kryzysu społecznego, jakim jest na przykład zjawisko bezrobocia, innowacja często kieruje jednostkę, która znalazła się poza rynkiem pracy w stronę tzw. „szarej strefy”, czyli na drogę przestępstwa.

Jak się jednak okazuje, poprzez działania innowacyjne, jednostka wcale nie musi wykraczać poza przyjęte standardy prawne. Gdy bowiem postępuje innowacyjnie, może dążyć do polepszenia swojego położenia, jeśli jest niekorzystne. Analogicznie, bezrobotny może wzmocnić wysiłki w celu znalezienia nowej pracy, próbować zmienić miejsce zamieszkania, zdobyć dodatkowe umiejętności w celu przekwalifikowania się do innego zawodu lub podjąć próbę poprowadzenia własnej działalności gospodarczej. W odniesieniu kwestii innowacji do środowiska pracy można zauważyć, że pracownicy mający często ciekawe pomysły chociażby w kwestii usprawnienia procesów pracy, pomagają tę pracę ulepszyć. „Ulepszyć” oznacza często przyspieszyć, zminimalizować występowanie wadliwych elementów, a co za tym idzie maksymalizować zyski. Jeśli osoby z innowacyjnym nastawieniem zostaną dostrzeżone, a ich propozycje usprawnień spotkają się z powszechną aprobatą, korzystny wpływ innowacji na ostateczny sukces organizacji wydaje się być niezaprzeczalny. Istotny jest w tym miejscu fakt

dostrzeżenia poczynań innowacyjnych jednostki, szczególnie gdy jest to szeregowy pracownik. W przeciwnym wypadku może dojść do sytuacji, gdy z powodu braku pozytywnej reakcji na innowację, osoba taka zmieni nastawienie i być może przyjmie inny typ dostosowania, wychodząc z założenia, iż działania innowacyjne – nawet legalne – są nic nie warte, skoro szczytnych idei nie można urzeczywistnić. Wówczas cechować się będzie zachowaniem charakterystycznym dla kolejnego typu adaptacji – „rytualizmu”.

4.3. III typ adaptacji – Rytualizm

„Rytualizm” stanowi trzeci typ przystosowania w modelu Mertona. Na pierwszy rzut oka wydaje się on być nieco zbieżny z pierwszym wspomnianym typem – konformizmem. Z definicji, rytualizm polega *„na odrzuceniu kulturowych celów wielkiego sukcesu finansowego i szybkiego społecznego awansu bądź też zaniżaniu ich do poziomu, na którym aspiracje jednostki mogą zostać zaspokojone”* (Merton, 2002, s. 214). Być może ten typ dostosowania nie stanowi specjalnie problemu społecznego lecz bardziej subiektywną decyzję. Pomimo, że zachowanie takie nie budzi skrajnych emocji i istnieje na nie społeczne przyzwolenie, kulturowo raczej nie jest cenione.

Rytualista nie wykazuje zbyt dużego pobudzenia do działań w kierunku zmiany zastanej sytuacji, mówiąc krótko, niezbyt ochoczo dąży do zmian. Podobnie jak w przypadku konformizmu, rytualizm można uznać za postawę pasywną. Charakterystyczne wydają się tutaj zachowania skutkujące bezpiecznym działaniem. Jednostka nie chce się „wychylać”. Jest zadowolona z tego, co aktualnie posiada. Im niższe ma ambicje czy oczekiwania, tym lepiej, gdyż w przypadku porażki rozczarowanie również będzie mniejsze. *„Duże ambicje powodują frustrację i zagrożenie, podczas gdy mniejsze dają zadowolenie i bezpieczeństwo”* (Merton, 2002, s. 215).

W przypadku środowiska pracy jako wspomnianego wcześniej pola walki, można zaryzykować twierdzenie, że ten, kto się „nie wychyla” unika sytuacji konfliktowych. Oczywiście taką postawą równie dobrze może się do nich przyczynić, kiedy zachowując się pasywnie w stosunku do gru-

py przejawia wobec niej swój lekceważący stosunek. W środowisku pracy, zwłaszcza dynamicznym, postawa w myśl zasady: „tak jest dobrze i niech tak pozostanie” lub pytania typu: „A po co to zmieniać? Komu to przeszkadza?” z pewnością nie będą dobrze odbierane przez chociażby innowacyjnie nastawionych do działania pracowników organizacji. Zmiany są niezbędne, a jedyną niezmienną rzeczą może być to, że wszystko stale się zmienia. Niewykluczone, że rytualiści ostatecznie z założeniami tego typu adaptacji finansalnie się do zmian dostosują. Jednak pytanie, czy zrobią to w przekonaniu, że postąpili słusznie pozostaje otwarte.

4.4. IV typ adaptacji – Wycofanie

Czwarty z typów przystosowania to „wycofanie”. Jest to w równym stopniu odrzucenie celów kulturowych, jak i środków instytucjonalnych.

Ludzie, którzy się w ten sposób przystosowują (lub nie przystosowują), pozostają – ściśle rzecz biorąc – w społeczeństwie, ale do niego nie należą. Z socjologicznego punktu widzenia to autentyczni obcy. Nie podzielają wspólnego systemu wartości, mogą więc być uznani za członków społeczeństwa (w odróżnieniu od ludności) jedynie w sensie formalnym. Do kategorii tej należą niektóre poczynania adaptacyjne psychotyków, ludzi dotkniętych autyzmem, pariasów, wyrzutków, włóczęgów, wagańców, trampów, nałogowych alkoholików i narkomanów (Merton, 2002, s. 217-218).

Zastanawiający jest fakt, czy wycofanie może być w jakikolwiek sposób przedstawione w kontekście działań jednostki w środowisku pracy. W przypadku negacji wszelkich założeń i procedur, które obowiązują w organizacji, pracownik taki skazuje siebie na całkowitą degradację z grupy. Jest źle postrzegany przez współpracowników i przełożonych. Mało tego, może nawet nie tworzyć wokół siebie pola walki, gdyż ten typ adaptacji absolutnie tego nie wymaga. Wycofanie dominuje u ludzi w sytuacji kryzysowej. Wspomniany aspekt bezrobocia sprawia, że niektórzy ludzie po utracie pracy przyjmują wycofaną postawę. Zupełnie odwrotnie niż w przypadku innowacji, nie starają się polepszyć swojego położenia. Nie dążą do zmian na lepsze, nieistotne czy legalnymi lub nielegalnymi sposobami. W ogóle nie dążą do żadnych zmian. Wycofanie sprawia, że przyjmują postawę obo-

jętną, zamkniętą, odrzucającą pomoc. Uciekają od problemu w alkohol lub uzależnienie od środków psychoaktywnych. W efekcie rzadko kiedy dochodzi do sytuacji, że następuje zmiana postawy, gdyż wszelkie możliwe próby zbyt szybko się odrzuca.

4.5. V typ adaptacji – Bunt

Ostatni w modelu adaptacyjnym typ przystosowania to „bunt”. Jest to rodzaj przystosowania, który:

wyprowadza ludzi na zewnątrz otaczającej struktury społecznej, aby tworzyli wizję i próbowali realizować strukturę nową, to znaczy zupełnie przekształconą. Zakłada to wyobcowanie z panujących warunków celów i wzorców, które uznawane są za czysto arbitralne. Arbitralne zaś to, ściśle rzecz ujmując, takie, jakie nie są ani prawomocne, ani też nie są w stanie egzekwować posłuszeństwa, ponieważ równie dobrze sytuacja może wyglądać inaczej (Merton, 2002, s. 220).

Bunt oznacza zatem eliminację celów i środków dotychczas stosowanych. Jednak bunt to również zaproponowanie i wdrożenie nowych celów i środków, które przyczynią się do ich realizacji, nowych „reguł gry” (Czekaj i in., 1998, s. 86).

Jeśli więc – rozumując w ten sposób – pracownik nie zgadza się z wytycznymi zakładu pracy i nie zamierza się do nich stosować, nie można go jeszcze w pełni uznać za buntownika. Natomiast gdy zaproponuje nowe rozwiązania, które w dodatku zostaną zaaprobowane i uznane za powszechnie obowiązujące, wówczas wpisze się w tę definicję. Pozostaje kwestia siły argumentów „nowych reguł gry”, jak i możliwości ich akceptacji przez kierownictwo zakładu pracy, w przypadku gdy nowe reguły stara się wprowadzić pracownik niskiego szczebla. Skutkiem braku zmian może być konflikt pomiędzy jednostką a przełożonymi lub grupą pracowników z przełożonymi. W zależności od rozwoju sytuacji – o czym wspomniano już wcześniej – może przyjąć formę bardziej lub mniej otwartego i dramatycznego w skutkach konfliktu w środowisku pracy.

5. Wnioski

Jak pokazują powyższe przykłady, sytuacje kryzysowe w środowisku pracy towarzyszą człowiekowi niemal zawsze i bez względu na specyfikę działalności organizacji są nieuniknione. Pojawiały się w przeszłości, towarzyszą pracownikom na co dzień i zapewne będą się pojawiać, gdyż nie sposób przy wieloosobowych załogach uniknąć konfliktów, rozbieżności poglądów czy charakterów. Wszystko to prowadzi do nieporozumień, zarówno na polu zawodowym, jak i interpersonalnym. Procesy integracyjne i adaptacyjne nowego kapitału ludzkiego w danym zakładzie pracy nie zawsze przebiegają bezproblemowo. Jednostki bardziej konfliktowe lub chociażby ambitne będą skłonne do tworzenia pola walki wokół siebie. Pole walki z kolei zaangażuje inne jednostki i w zależności od stopnia nasilenia konfliktu będzie miało wpływ na dalszą wzajemną współpracę, a w efekcie na zaangażowanie i stosunek do pracy. Niebezpieczeństwo, które wystąpi w związku z nasileniem się tego typu sytuacji kryzysowych może przynieść ze sobą utratę dobrego wizerunku organizacji czy zachwianie równowagi procesów pracy. To z kolei odbije się negatywnie na wymiernym efekcie ekonomicznym. Co zatem należy uczynić, aby nie doprowadzić do eskalacji konfliktów i niewłaściwych z punktu widzenia wspólnego interesu postaw pracowników w miejscu pracy? Wydaje się, iż wiele, a nawet bardzo wiele zależy od nastawienia lub bardziej przystosowania się do sytuacji ludzi, którzy współtworzą daną organizację. W tym wypadku nie jest istotny status poszczególnych jednostek czy zajmowane stanowisko. Przyjęcie określonych postaw adaptacyjnych dotyczy wszystkich, bez wyjątku.

Celem niniejszego artykułu było przedstawienie 5 typów adaptacyjnych jednostek, na podstawie modelu Roberta Kinga Mertona. Ze względu na fakt, iż model jest dosyć uniwersalny, dobrze dopasowuje się również do rozważań wokół środowiska pracy. Postawy te różnią się od siebie, chociaż w niektórych przypadkach da się zauważyć pewne podobieństwo (konformizm i rytualizm). Jednak prawie w każdym z typów adaptacyjnych istnieje możliwość dostrzeżenia zarówno pozytywnych, jak i negatywnych cech, które uwidaczniają się w zachowaniach jednostek przystosowujących się w dany sposób. Można zatem wysnuć wniosek, że nie istnieje złoty środek

w kwestii przystosowania, a w przypadku chociażby „wycofania”, daleko nam do przynajmniej odrobiny optymizmu w kwestii uniknięcia czy wyjścia z kryzysu.

Zastosowanie modelu Mertona wskazuje na ogromny indywidualizm jednostek, dlatego też jednoznaczne stwierdzenie która z postaw jest najlepsza, wydaje się niemożliwe. Ponadto zaprezentowany model jest tylko jednym z wielu tego typu, jakie można napotkać w literaturze przedmiotu. Być może bardziej szczegółowe badania, doprowadziłyby do wysunięcia pewniejszych wniosków o najlepszy lub dominujący typ przystosowania w sytuacjach, o których mowa. Prowadzenie badań może jednak utrudniać fakt potencjalnie dynamicznej różnicy w ich wynikach, ze względu na możliwość zmiany wyboru danego typu adaptacji przez jednostki. Sytuacji kryzysowych, które jak wiadomo są nieodłącznym elementem rzeczywistości każdego człowieka, w tym również w środowisku pracy nie da się wyeliminować. Mając jednak odpowiednie narzędzie, w postaci prezentowanego lub innego modelu adaptacyjnego można spróbować dokonać klasyfikacji odpowiednich typów zachowań pracowników, sparować pasujące do siebie charaktery, zabierając tym samym miejsce na tworzenie się nowego pola walki jednostek, zapewniając im jednocześnie bezpieczne środowisko pracy, w którym chętnie i w dłuższej perspektywie czasowej będą chciały przebywać.

Bibliografia

- Aronson E, Wilson T.D., Akert R.M. (1997), Psychologia społeczna. Serce i umysł, Zysk i S-ka Poznań.
- Budnik M. (2019), Socjologia pracy w zarysie, Difin SA, Warszawa.
- Chirkowska-Smolak T. (2012), Psychologiczny model zaangażowania w pracę, Wyd. Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Czekaj K., Gorlach K., Leśniak M. (1998), Labirynty współczesnego społeczeństwa, Biblioteka pracownika socjalnego, Katowice.
- Dahrendorf R. (2008), Klasy i konflikt klasowy w społeczeństwie przemysłowym, Zespół Wydawniczy „NOMOS”, Kraków.
- Januszek H., Sikora J. (2000), Socjologia pracy, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

- Kowalewska S. (1984), Kształtowanie postaw zawodowych jako zagadnienie kultury pracy, w: Kształtowanie postaw zawodowych, red. Kowalewska S., Warszawa, s. 25.
- Kozłowska K. (2001), Etymologia, pojęcia i typologia kryzysów, „Myśl Wojskowa” nr 2.
- Merton R. K. (2002), Teoria socjologiczna i struktura społeczna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sarapata A., Doktor K. (1963), Elementy socjologii przemysłu, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Szczurkiewicz T. (1970), Studia socjologiczne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sztumski J. (1979), Konflikt w miejscu pracy, Instytut Wydawniczy Czecz, Warszawa.
- Szumski J. (1999), Socjologia pracy, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Katowice.
- Wróblewski R. (2001), Państwo w kryzysie, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa.

IX ROZDZIAŁ

Jubril, Bolaji (orcid.org/0000-0002-8878-5214)

Department of Marketing and Sales
University of Portsmouth
Portsmouth, United Kingdom
Email: bolaji.jubril@gmail.com

Olubiyi, Timilehin Olasoji, PhD (orcid.org/0000-0003-0690-7722)

School of Management Sciences,
Department of Business Administration and Marketing,
Babcock University, Ilishan-Remo, Ogun State, Nigeria
Email: drtimiolubiyi@gmail.com

PROMOTING COLLABORATIVE MENTORING AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL EIGHT (8) AMONGST BUSINESSES: EMPIRICAL EVIDENCE FROM AFRICA

Abstract. Despite widespread embrace and progress towards Sustainable Development Goals worldwide, Africa continues to trail behind in socio-economic growth, particularly Nigeria. The country faces perennial unemployment; More so, the United Nations (UN) Sustainable Development Goal (SDG) eight, which pro-

motes inclusiveness in economic development through decent work, entrepreneurship, business, and across all involvements, is receiving low attention. Therefore, this study aims to identify the role of collaborative mentoring in achieving inclusiveness and decent work for economic growth in Nigeria. The survey technique was used in the study. The study focuses on the population from two major cities in Nigeria, Ibadan Oyo State and Ikeja, the capital of Lagos State. The acquired data were tested and analyzed using Pearson's Correlation. The examination of the data demonstrated a significant association between collaborative mentoring, decent work, economic growth and small business performance. The study concludes that collaborative mentoring among entrepreneurs and SMEs encourages inclusiveness, offering a sense of involvement through sharing of knowledge and learning. It is recommended that policymakers and governments in Africa should encourage cluster group mentoring among small businesses to aid and support sustainable growth.

Keywords: Decent work, Economic growth, Inclusiveness, Entrepreneurship, Sustainable Development Goal.

1. Introduction

Population increase, lifestyle changes, urbanization, unsustainable production, and lack of decent work continue to impact African socio-economic and environmental systems. The Sustainable Development Goals (SDGs), adopted by the United Nations (UN) Member States in 2015, have been specifically proposed to address some of the main socio-environmental and economic problems affecting developed and developing countries (Boeren, 2019; Olubiyi, Jubril, Sojину & Ngari, 2022). Sustainable Development Goal (SDG) eight of the 2030 Agenda for Sustainable Development aims to achieve global economic prosperity via decent work. In the contemporary business and global corporate environment, it would be a disservice to underestimate the role of mentoring (Brashear, Bellenger, Boles, & Barksdale, 2006; De Silva, Chitra, Smark, & Mir, 2020) in achieving inclusiveness and relatable benefits in any purposeful relationship. Extensive research works have corroborated those mentoring relationships have a triangular benefit. It impacts all parties in the relationship line equally, which involves the enterprise, the entrepreneurs, and the mentor (Armstrong, Allinson, & Hayes, 2002; Pullins, 1996; Brashear, Bellenger, Boles, &

Barksdale, 2006; Fallah, Shayan, Mohabbati-Kalejahi, Alavi & Zahed, 2022). Decent works and economic growth require a certain degree of inclusiveness, which mentoring relationship provides, as stated above, especially collaborative mentoring. But yet to be modified is how Africa can derive answers to the United Nations 2030 SDG, particularly Goal 8, via collaborative mentoring for entrepreneurs and small business owners in the continent to achieve economic growth and development. A required skill level is necessary for entrepreneurs and small business owners to translate business activity to economic gains. As much as it is noted that Africa has a considerable young and growing population, the question begging for answers is how the continent is translating human capital advantage to economic gains and development. The most imperative is finding if collaborative mentoring is the best-fit model for promoting inclusiveness and decent work among entrepreneurs and small business owners for economic gains.

Studies by Vuyisile (2015) and Jeevan and Poonam (2016) found that mentoring is the best way to improve job satisfaction, earning potential, and decrease employee turnover and the short life span of businesses. Every person's whole life is about learning and growing, and people learn in many different ways, such as from leaders, teachers, coaches, parents, and mentors. Some other ways to learn are through reading, doing, and watching. Mentoring is a great way to learn and build a strong foundation for inclusion and inclusiveness. Mentoring helps people gain knowledge and learn by giving them access to a wide range of resources they have built up over time and more information. The goal of this study is to find out what people think about mentoring in decent work relationships in the entrepreneurship field, evaluate and understand the effects of mentoring relationships on the economic outcomes of entrepreneurship, and assist in meeting SDG eight's goals of inclusiveness and decent work for economic growth, especially for Africans. The study will also look at how informal mentoring relationships affect the performance of entrepreneurs. Mentoring can be the deciding factor in getting the world to meet the Sustainable Development Goals (SDGs) of the United Nations, especially goal number 8. Scholars have contributed to the study of mentoring from different points of view and with different ideas. However, it is important to note that

mentoring is an end product that is necessary for improvement, as (Shea, Woodbury & Pittsley, 2000) said. Mentoring can be highly structured or not structured, short, medium, or long-term. Mentoring cannot be said to be in place, no matter how it is set up, until it's shared, either as an opinion or a body of knowledge, and helps the people involved develop the skills they need to improve their performance (Fawcett, 2002; Connor & Pokora, 2007; Underhill, 2006). Collaborative mentoring is the way to reach this goal of being open to everyone, having good jobs, learning how to be an entrepreneur, and growing the economy. In this way, collaborative mentoring, which is different from classical or traditional mentoring, is considered a way to reach UN SDG 8.

Collaborative mentoring is a little different from what most people think of as mentoring, but it is still based on the idea that everyone can improve by sharing skills and knowledge. This gives mentees a chance to share their experiences, suggestions, and basic knowledge, which helps both parties learn and isn't limited to the knowledge of a single mentor. For Africans, this style of mentoring can be traditional, peer-to-peer, or group-based, which works well in a collaborative way. Even though Africa's economy is in the third world, teaching women and men how to run small businesses and be entrepreneurs will help the economy grow. The main purpose of the current quantitative study is to identify the relationship between collaborative mentoring, inclusiveness and decent work leading to economic growth in Africa by investigating entrepreneurs and SMEs. The study took an examination of the collaborative mentoring relationship among entrepreneurs and studied how they have enjoyed business inclusiveness through knowledge sharing and group participation as aided by decent work leading to economic growth for individual business

1. Do entrepreneurs and SMEs derive inclusiveness and decent work for economic growth through collaborative mentoring?
2. Do mentoring groups have any positive effect on entrepreneurship knowledge and economic growth?
3. Can Africa achieve the UN 2030 SDG through collaborative mentoring relationship for entrepreneurs and SMEs?

2. Overview and Sustainable Development Goal Eight Rationale

The SDGs are oriented to address a set of global economic, social, and environmental challenges that affect societies worldwide. The Sustainable Development Goals (SDGs), adopted by United Nations (UN) Member States in September 2015, include a set of 17 goals and 169 targets to be achieved by 2030. The SDGs are not only focused on human development but also on pursuing sustainability by integrating environmental, social, and economic considerations. Sustainable development goal eight (SDG 8) has become quite relevant for African businesses, a continent where the unemployment rate is surging and there is a considerable absence of decent work. A Plethora of studies has taken time to view the relationship between SDG 8 and African businesses (Adeyemo & Adejuemo, 2021; Ukwueze, Akanbi & Ogundana, 2020; De Silva, Chitra, Smark & Mir, 2020). Significantly, the four primary pillars of the Decent Work Agenda, a) ,job creation,' b)'social protection,' c) ,rights at work,' and d)'social dialogue,' are fundamental to the SDGs for the 2030 Agenda, and Goal 8 underlines the importance of decent work in attaining the SDGs. According to SDG 8, by 2030, UN member states shall achieve productive and full employment, appropriate employment, and equal remuneration for all genders, age groups, and individuals with disabilities (Fallah, Shayan, Mohabbati-Kalejahi, Alavi & Zahed, 2022; ILO 2020). This study focuses mostly on SDG goal 8.5, which states, by 2030, achieve full and productive employment and decent work for all women and men, including youth and persons with disabilities, and equitable remuneration for work of equal value. The study will focus on multinational corporations operating in India that have aligned their long-term strategic aims with SDG8 and will determine how these corporations can fulfil these objectives.

It is found that Nigerian businesses could contribute to the cause of UN SDG 8 by promoting decent work by practicing fair employment, paying fair wages and providing safe working conditions. Furthermore, Adeyemo and Adejuemo (2021) found that businesses in Nigeria can also contribute to SDG 8 by promoting entrepreneurship and creating job opportunities.

The government of Nigeria have made various attempts towards succeeding in SDG 8 by setting up and establishing establishments such as the National Directorate of Employment (NDE) saddled with the provision of employment opportunities for the growing youthful population and promoting entrepreneurship (Ogunrinola, Falola & Salau, 2021). The organized private sector has played its part in achieving SDG 8 by promoting decent work and economic growth. As noted by Oyebisi and Afolayan (2015) small and medium-sized enterprises (SMEs) in Nigeria are faced with different challenges such as accessing finance which is a limitation to growth potential and ability to create jobs.

3. Sustainable Development Goal 8

In the well-articulated and carefully defined 17 goals and 269 targets of the Sustainable development goals curated by the United Nations in 2015, which has the ultimate aim of stamping out poverty, finding ways to protect the human planet and making sure all is included in the prosperity gap, the SDG 8 is included in the scope. The specific driver for SDG 8 is deriving sustainable economic growth through inclusion and decent work (Kreinin & Aigner, 2022). SDG 8 highlights the significance of economic growth in achieving economic and social development, specifying government action to support small and medium enterprises to aid job creation and innovation. To actualize sustainable development and deplete poverty drastically, the role of SDG 8 is not up for debate. The goal is to drive economic growth using job creation as a pivot to fighting poverty and increasing prosperity to deliver social progress. There is currently an unabated increase in global unemployment to the tune of 190 million to data released by the International Labour Organization (ILO), this data excludes those underemployed or in unsatisfactory jobs. Realizing that SDG 8 is a call to action for more jobs and aims at improving those in entrepreneurship and small business, their work condition and environment, making room for improvement in required education and training to help scale their business and processes. SDG 8 can only

be a success when inclusiveness and sustainable economic growth are promoted through the use of collaboration (Kalkanci, Rahmani & Toktay, 2019), which would drive social inclusion and distribution of benefits in an equitable manner. To achieve this, the designing of policies that would aid sustainable economic development must be encouraged as a system to support the less privileged in the business cycle/circle.

4. Collaborative Mentoring

Various research works have opined that mentoring relationships have triangular benefits and it impacts equally on all parties in the relationship line which involves the enterprise, the entrepreneurs and the mentor (Brashear et al., 2006; Crompton, 2012). Msilia (2015) and Jyoti, Jammu, & Sharma (2016), studies discovered that to witness an increase in job satisfaction and earning potential and see a decrease in employee (enterprise/entrepreneurs) turnover and short lifespan of enterprise, mentoring is the panacea. Though In the views of Shalini (2011) where it is opined that there remains no general definition used for mentoring and as (Pastore 2003) stated mentoring has been viewed from diverse perspectives and this has informed the opinion held on what culminates to be mentoring.

According to Digital change maker, Collaborative mentoring is a relationship process where a collective number of individuals in business / mentor(s) and most importantly must be experienced, converge and serve as trustworthy soundboard/confidante (s) for the business operator(s)/mentee(s) whereby they come together at certain times for reciprocally outlined reasons or purpose through mentorship and mentoring program, also went further with the explanation that collaborative mentoring is an art of exchanging intellect, taking advantage of the wisdom of the experienced person gathered over time, whose innovation and agility helps the inexperienced person in decoding the code to purposeful transformation by exploring the best balance of reciprocity and collaboration for the future sustainability of the business while respecting each other's interest. Collaborative mentoring as stated by Michael Neall, is a team-based ap-

proach to helping and providing support with resources which is lacking, professional, social and emotional support needed to successfully navigate through trying times.

5. Role of business and entrepreneurship in SDG 8

The Sustainable Development Goal 8, is aimed to promote sustained, inclusive, and sustainable economic growth, full and productive employment, and decent work for all. In achieving this goal, businesses and entrepreneurship play a crucial role. The substantiating contribution of businesses to the achievement of SDG 8 is by creating employment opportunities. Hossain and Naser (2018), noted that businesses are the main source of employment in many developing countries. By creating jobs in various sectors, such as manufacturing, services, and agriculture. It is very fundamental as employment opportunities are crucial for reducing poverty and promoting economic growth. Furthermore, businesses also contribute to the formalization of the economy by offering decent work, which is critical to reducing informality in the labour market (Bhattacharya, Ray & Kaur, 2018). Entrepreneurship has been used as a successful tool to reduce unemployment, and underemployment and to promote economic growth. According to Autio and Thomas (2018), entrepreneurship creates new jobs and opportunities, leading to economic growth. Entrepreneurship is also a source of innovation, which leads to the development of new technologies and industries (Autio & Thomas, 2018). As innovation is essential for driving economic growth and improving productivity, this becomes important.

It is clear to state that business and entrepreneurship play a crucial role in promoting sustainable economic growth. Businesses can contribute to sustainable economic growth by adopting sustainable practices (Mabey, Smith & Jha-Thakur, 2018), such as investing in renewable energy, reducing waste, and adopting environmentally friendly production methods. Moreover, entrepreneurship can also promote sustainable growth by identifying new opportunities in the green economy (Mabey *et al.*, 2018).

Businesses and entrepreneurship play a crucial role in achieving SDG 8. They contribute to sustained economic growth, full and productive employment, and decent work for all (Frey, 2017, Schroeder, Anggraeni & Weber, 2019). By creating employment opportunities, promoting innovation, and adopting sustainable practices, businesses and entrepreneurship can help to reduce poverty, improve productivity, and promote sustainable economic growth.

6. Business and inclusiveness for economic growth

In contemporary societies, business inclusiveness is now a key driver to achieving sustainable economic growth. The reason is the potential to expand the market and promote competitiveness, innovation and entrepreneurship. Various academics have pointed out the importance of inclusive business models and strategies which ensure that erstwhile marginalized sections of the economy, the likes of women, people with disabilities (including literacy) and ethnic minorities should have access to equal opportunities, services and resources.

One of the approaches to business inclusiveness is diversity and inclusive management (D&I), this is aimed to create a work environment culture that leverages and values diversity in every form, Diversity and inclusion management is a tool used to deepen employee management, innovation and productivity, (Kang & Shakar, 2017). It fosters a sense of belonging and respect for stakeholders no matter their ethnicity, gender, age, education and any other characteristics.

Inclusiveness in business can be promoted in various other ways (Xun, Guanghua, Jiajia & Zongyue, 2020). Among groups and organizations by investing in education and skills development for the excluded and marginalized communities, partnering with local NGOs and community organizations, forming collaborative groups and adopting inclusive marketing and communication strategies that promote diversity and social equality.

Business inclusiveness is a critical driver of economic growth and competitiveness, as it promotes social equity, innovation, and entrepreneur-

ship (George, McGahan & Prabhu, 2012). By adopting inclusive business models and strategies, businesses can expand their markets, create value for all stakeholders, and contribute to the development of sustainable and inclusive economies.

7. Driving inclusion and decent work in business for economic growth through collaborative mentoring

Promoting inclusion and decent work for sustainable economic growth is essential, with collaborative mentoring playing a significant role in achieving the objective (Gupta & Vegelin 2016). Collaborative mentoring, which involves partnerships among and between businesses, educational institutions, and other stakeholders, can facilitate the transfer of knowledge, skills, and experience, and enhance the employability and career development of traditionally marginalized groups such as women, youth, and people with disabilities.

In reference to Kram (2015), mentoring relationships are characterized by a two-way learning process that benefits both the mentor and proteges, as they share knowledge and perspectives, and develop new skills and competencies. Collaborative mentoring, in particular, can foster innovation and creativity, as it brings together individuals with diverse backgrounds and experiences, and encourages them to work together towards common goals.

Moreover, mentoring programs can contribute to the promotion of decent work, which involves the provision of safe, healthy, and productive work environments, as well as the protection of workers' rights and social benefits (Adeosun & Owolabi, 2021). Mentoring can help individuals develop the skills and knowledge needed to succeed in the labour market, and can also facilitate access to decent work opportunities through networks and referrals.

For effectiveness, collaborative mentoring programs are to be designed and deployed in a way that ensures inclusiveness and diversity, and that addresses the actual needs and challenges of disadvantaged groups. Forming such mentoring group should also be based on mutual trust and respect, and should provide adequate support and resources to both mentors and mentees/proteges.

Collaborative mentoring is a promising strategy for promoting inclusion, decent work, and economic growth (Gupta & Vegelin, 2016). By facilitating the transfer of knowledge and skills and fostering innovation and creativity, mentoring programs can help individuals and businesses realize their full potential and contribute to the development of sustainable and inclusive economies.

8. Knowledge transfer and sharing

People with different expertise need to share their knowledge in groups and help each other. To achieve SDG 8, and focus on mentorship and inclusiveness, expertise in different fields should be indulged in mentorship programs. Africans can indulge in various entrepreneurial opportunities in the continent, such as SMEs, to sustain themselves and contribute to their country's economic development. However, most Africans do not have the required expertise, knowledge, and skills to venture into these opportunities (Kuada, 2015). This is due to a lack of expertise in different fields sharing their acquired knowledge. This factor poses a great challenge to the economic development of different countries. According to Beegle, Christiaensen, Dabalen & Andrew (2016), unemployment is the main contributor to the increased poverty levels in the continent. In Africa, many graduates are jobless irrespective of them being educated (Mohamedbhai 2015). The increasing number of graduates graduating yearly hardly matches the number of available job opportunities (Ndyali, 2020). In such scenarios, sharing knowledge of funding and entrepreneurial activities becomes an asset to help these jobless graduates. Experts in different fields can form mentorship groups and take in several graduates, unemployed persons, and unprivileged groups of people and share ways to start up small businesses and venture into entrepreneurship. This factor will result in more people within Africa venturing into entrepreneurship and taking part in SMEs. Notably, people will partake in decent job opportunities and be innovative and creative and adequately involved. The proportion of unemployed youths, women, and adults will also gradually increase with new knowledge of entrepreneurship (Abdullahi, Ka-

marudin, Umar, Gasim & Wahab, 2018). Knowledge is power. It can make the impossible possible, create awareness, mentor, and inspire thousands leading to a change in the economic environment within nations.

9. Theoretical framework

For this study, Dewey's experiential learning theory would be considered Kolb's constructivist theory. Dewey in 1938 developed the experiential learning theory in his book "Experience and Education" which states that all things occur within a social environment and that knowledge is socially constructed and mostly experiential based. Dewey believes that knowledge is to be organized in real-life experiences while providing a context for the information. Latasha (2020) while studying Dewey opined that learning is from human experiences and also that Dewey is of the belief that experiences shape the future and decisions that a learner is included or engaged, Gentry (1990) in his work "Guide to business gaming and experiential learning" gave the defining while citing Hoover and Whitehead (1975) that experiential learning takes effect as a personally responsible participant cognitively, affectively, and behaviorally processes knowledge, skills, and/or attitudes in a learning situation characterized by a high level of active involvement. This is considered deliverable by collaborative mentoring.

Kolb's constructivist theory. The constructivism theory describes how individuals construct new knowledge and understanding through the process of experiencing and reflecting on different perspectives giving room for inclusiveness. Kolb & Kolb (2018) postulate four different modes of learning, (1) concrete experiences (2) reflective observation (3) abstract conceptualization and (4) active experimentation. In this theory it's suggested that learning is best when the four modes are engaged, and also that most effective learning occurs in situations when learning partakers relate fresh information to their own experiences.

Constructivism is the theory that identifies that rather than just passively taking in information learners on their own construct knowledge based on individual experience over time. (Amineh & Asl 2015; Clark,

2018). In the process of experiencing and observing the world and people reflect upon those experiences, they then use such to build their own representations whereby incorporating new information into their preceding knowledge.

The purpose of addressing the study with these theories is not to join the proponent of the theory by including inclusiveness as part of the experiential learning model but to use it as a pointer that inclusiveness requires experiential learning for success and collaborative mentoring is the denominator for deriving entrepreneurial success.

10. Empirical Review

On collaborative mentoring and SDG 8 amongst Businesses in Nigeria, there is limited empirical evidence on the promotion of collaborative mentoring and SDG 8 amongst businesses in Nigeria. Moreover, studies have found that mentoring programs can be of help to SMEs (Rosyadi, Kusuma, Fitrah, Haryanto, & Adawiyah. 2020) to overcome some of the challenges faced, challenges such as access to finance, by guiding financial management and access to networks. Adeyemi and Adeyemi (2019) went further and found that collaborative mentoring can improve the skills and knowledge of employees, leading to increased productivity and job satisfaction.

But Okorie and Eze (2019) found that collaborative mentoring programs have been successful in increasing the productivity of employees and reducing the skills gap in organizations. Also, collaborative mentoring can help businesses in Nigeria achieve SDG 8 by promoting decent work and economic growth. Although there is limited empirical evidence on the promotion of collaborative mentoring and SDG 8 amongst businesses in Nigeria, the existing studies suggest that mentoring programs can help SMEs overcome some of the challenges they face and improve the skills and knowledge of employees. Further research is needed to explore the effectiveness of collaborative mentoring programs in achieving SDG 8 amongst businesses in Nigeria.

11. Hypothesis of the study

Establishing the significant relationship between collaborative mentoring and inclusiveness, and decent work for economic growth among Africans.

H₁: Entrepreneurs and SMEs do not derive inclusiveness and decent through collaborative mentoring.

H₂: Inclusiveness and decent work is derived by entrepreneurs and SMEs through collaborative mentoring participation.

12. Methodology

This paper relied on the prior study methodology of Bloomfield and Fisher, (2019), Olubiyi, Adeoye, Jubril, Adeyemi, and Eyanuku, (2023), Olubiyi, Egwakhe, and Akinlabi (2019), Olubiyi, Egwakhe, Amos, and Ajayi (2019), Mishra, and Alok, (2022), Olubiyi, (2019), Olubiyi, Lawal, and Adeoye, (2022), Olubiyi, (2022) and Olubiyi, Jubril, Sojinu, and Ngari, (2022) with cross-sectional survey and in a bid to collect primary data from respondents. The study population was derived from Nigeria and this is because the country is the fastest-growing economy in Africa, with a large population and the highest Gross National Product (GNP) on the continent, and the role of small businesses largely supports this. For the sample size that adequately represents the population, Ibadan in Oyo State and Ikeja in Lagos State, big cities in Nigeria with high concentrations of small businesses and entrepreneurs, were considered. The study focused on small businesses registered with the Small and Medium Enterprises Development Agency of Nigeria (SMEDAN) and the Corporate Affairs Commission (CAC). As of 2022, 11,044 Small businesses were registered with SMEDAN in Lagos State with 7,468 small businesses in Oyo State, Nigeria. The Table of Small and medium-sized businesses in Nigeria is listed below by state.

PROMOTING COLLABORATIVE MENTORING...

STATE	SMALL	MEDIUM
ABIA	1,769	40
AKWA-IBOM	898	195
ANAMBRA	1,620	117
BAUCHI	2,039	27
BAYELSA	354	72
BENUE	1,146	22
CROSS RIVER	1,126	168
DELTA	1,444	-
EBONYI	1,206	4
EDO	1,879	118
EKITI	903	126
ENUGU	812	99
GOMBE	1,043	65
IMO	1,259	135
JIGAWA	1,022	75
KADUNA	2,712	170
KANO	7,790	496
KATSINA	1,256	99
KEBBI	898	91
KOGI	827	17
KWARA	164	62
LAGOS	11,044	619
NASARAWA	1,098	22
NIGER	1,258	100
OGUN	1,690	104
ONDO	1,805	194
OSUN	2,247	25
OYO	7,468	519
PLATEAU	2,070	110
RIVERS	2,981	41
SOKOTO	631	210
TARABA	891	69
ZAMFARA	577	16
FCT	2,244	446
Total	68,168	4,670

Source: SMEDAN and Researcher's Computation (2023)

Due to time and cost constraints, it would be practically impossible to study all population of 11,663 in Lagos State and 7465 in Oyo State. Therefore, a sample is analyzed. The sample size for this study was calculated using Yamane's (1967) formula for sample determination from a finite population. A representative sample from the general population was determined to be 387. This formula selects a sample n from a population N, assuming a sampling error of 5%. The researcher used a 5% level of significance to determine the sample size; the sample size was calculated using the following formula:

$$n = \frac{N}{1 + N(e)^2}$$

Where

n = desired sample size

N = Population of the study

e = level of significance/Tolerable error margin at 5%

1 = Constant

Lagos State(n) = 11,663

$$n = \frac{11,663}{1 + 11,663 (0.05)^2}$$

$$n = \frac{11,663}{1 + 11,663 (0.0025)}$$

$$n = \frac{11,663}{1 + 29.1575}$$

$$n = \frac{11,663}{30.1575} = 386.73$$

$$\mathbf{n = 387}$$

Oyo State (n) = 7465

$$n = \frac{7465}{1 + 7465 (0.05)^2}$$

$$n = \frac{7465}{1 + 7465 (0.0025)}$$

$$n = \frac{7465}{1 + 18.6625}$$

$$n = \frac{7465}{19.6625} = 379.66$$

$$\mathbf{n = 380}$$

According to Israel & Glenn, 30% of the sample was added to the original sample size to account for the probability of non-response (1992). In light of this, a 30% non-response rate allowance was added, bringing the total sample size for the study to 503 small businesses in Lagos State and 494 small businesses in Oyo State. For the sampling technique, purposive and convenient sampling techniques were adopted. This study analyses its data using descriptive and inferential statistics. Frequency distributions, percentages, and Karl Pearson’s Product Moment Correlation Coefficient were used to analyze the primary data collected. Frequent distributions and percentages were used for data analysis for respondents’ biodata. For the testing of the hypothesis researcher used the KPPMC (Karl Pearson’s Product Moment Correlation), For more authenticity of the result COD (Coefficient of determination of the variables) was also ascertained.

13. Findings and Data Analysis

Table 4.1: Analysis of Respondents’ Bio-Data from Lagos State Nigeria

		Frequency	Percentage
Location	Lagos (Ikeja)	387	50.5%
	Oyo (Ibadan)	380	49.5%
	Total	767	100%
Gender	Male	178	46.0%
	Female	209	54.0%
	Total	387	100%
Age Bracket	16 - 20	5	1.2%
	21 – 25	23	6.0%
	26 – 30	128	33.2%
	31 - 35	149	38.4%
	36 – 40	68	17.6%
	Above 40	14	3.6%
	Total	387	100%
Are you in a mentoring group?	Yes	327	84.4%
	No	60	15.6%
	Total	387	100%

Source: Field Survey, 2023

Table 4.1 is data from Ikeja Lagos and it reveals that 46% of the respondents were males while 54% were females and 50.5% stated their location to be Lagos while 49.5% lived in Ibadan. Of the residents in Lagos 1.2% of the respondents were between 16-20years, 6.0% were between 21- 25years, 33.2% were between 31-35years, 17.6% were between 36-40 and 3.6% were above 40 years. Again, 84.4% of the respondents indicated to be in a mentoring group while 15.6% stated that they were not in a mentoring group.

Table 4.2: Analysis of Respondents’ Bio-Data Oyo State Nigeria

		Frequency	Percentage
Location	Lagos (Ikeja)	387	50.5%
	Oyo (Ibadan)	380	49.5%
	Total	767	100%
Gender	Male	160	42.0%
	Female	220	58.0%
	Total	380	100%
Age Bracket	16 - 20	8	2.1%
	21 – 25	42	11.0%
	26 – 30	101	26.5%
	31 - 35	161	42.4%
	36 – 40	50	13.2%
	Above 40	18	4.8%
	Total	380	100%
Are you in a mentoring group?	Yes	314	82.5%
	No	66	17.5%
	Total	380	100%

Source: Field Survey, 2023

Table 4.2 is data from Ibadan in Oyo and it reveals that 42% of the respondents were males while 58% were females and 49.5% stated their location to be Ibadan while 50.5% lived in Ikeja Lagos. For those who reside in Ibadan 2.1 % of the respondents were between 16-20years, 11.0% were between 21- 25years, 46.4 % were between 31-35years, 13.2 % were between 36-40 and 4.8 % were above 40 years. Again, 82.5 % of the respondents indicated to be in a mentoring group while 17.5% stated that they were not in a mentoring group.

14. Analysis of Data according to Research Questions

Table 4.3: What is the role of collaborative mentoring in deriving inclusiveness and decent work among entrepreneurs for economic growth?

S/N		SA	A	U	SD	D	Total
1	Collaborative mentoring helps inclusiveness in entrepreneurship	472	178	37	61	18	767
		61.5%	23.2%	4.8%	8%	2.5%	100%
2	Collaborative mentoring supports decent work among entrepreneurs	442	282	31	12	0	767
		57.6%	36.8%	4.0%	1.6%	0%	100%
3	Entrepreneur economic growth is achieved through collaborative mentoring	393	331	28	15	0	767
		51.2%	43.2%	3.6%	2.0%	0%	100%
4	Collaborative mentoring contributes to entrepreneur participation	405	276	43	25	18	767
		52.8%	36.0%	5.6%	3.2%	2.4%	100%

Source: Field Survey, 2023

Table 4.3 shows that the Collaborative mentoring helps inclusiveness in entrepreneurship (61.5%), Collaborative mentoring supports decent work among entrepreneurs (57.6%). Entrepreneur economic growth is achieved by collaborative mentoring (51.2%) and Collaborative mentoring contributes to entrepreneur participation (52.8%). This implies that collaborative mentoring aid inclusiveness and decent work among entrepreneurs for economic growth.

Table 4.4: Does mentoring groups have any positive effect on entrepreneurship knowledge and economic growth?

S/N		SA	A	U	SD	D	Total
1	There is a benefit in being in a mentoring group	354	112	32	2	0	767
		70.8%	22.4%	6.4%	0.4%	0%	100%
2	Entrepreneurs gain Knowledge in group participation	224	359	135	37	12	767
		29.2%	46.8%	17.6%	4.8%	1.6%	100%
3	The Knowledge gain by an entrepreneur in the mentoring group helps economic group	319	328	80	31	9	767
		41.6%	42.8%	10.4%	4.0%	1.2%	100%

Table 4.4: Does mentoring groups have any positive effect on entrepreneurship knowledge and economic growth? (cont.)

S/N		SA	A	U	SD	D	Total
4	Knowledge shared in the mentoring group have a positive effect on entrepreneur	212	383	89	71	12	767
		27.6%	50.0%	11.6%	9.2%	1.6%	100%

Source: Field Survey, 2023

Table 4.4 reveals that there is a benefit in being in a mentoring group (70.8%), Entrepreneurs gain Knowledge in group participation (46.8%). The Knowledge gained by an entrepreneur in the mentoring group helps the economic group (42.8%) and the Knowledge shared in the mentoring group have a positive effect on the entrepreneur (50%). This implies that mentoring groups have a positive effect on entrepreneurship knowledge leading to economic growth.

Table 4.5. Can Africa achieve the UN 2030 SDG through collaborative mentoring?

S/N		SA	A	U	SD	D	Total
1	Collaborative mentoring will help Africa achieve the 2030 SDGs	252	319	117	61	18	767
		32.8%	41.6%	15.2%	8.0%	2.4%	100%
2	Inclusiveness and decent work is needed in Africa to achieve SDGs	282	365	71	43	6	767
		36.8%	47.6%	9.2%	5.6%	0.8%	100%

Source: Field Survey, 2023

Table 4.5 reveals that Collaborative mentoring will help Africa achieve 2030 SDGs (41.6%), Inclusiveness and decent work is needed in Africa to achieve SDGs (47.6%). This implies that with collaborative mentoring, Africa can achieve the UN 2030 SDGs.

15. Correlations

H₀: Entrepreneurs and SMEs do not derive inclusiveness and decent work through collaborative mentoring

H₁: Inclusiveness and decent work is derived by entrepreneurs and SMEs through collaborative mentoring.

Pearson Correlation between Entrepreneurs and SMEs Inclusiveness and Decent and Collaborative Mentoring Participation

		Entrepreneurs' and SMEs' Inclusiveness and Decent Work	Collaborative Mentoring
Entrepreneurs and SMEs' Inclusiveness and Decent Work	Pearson Correlation	1	0.469**
	Sig. (2-tailed)		0.000
	N	109	109
Collaborative mentoring	Pearson Correlation	-0.469**	1
	Sig. (2-tailed)	0.000	
	N	109	109

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Decision Rule: If the p-value is less than 5% level of significance, the null hypothesis is rejected while the alternate hypothesis is accepted. However, if the p-value is greater than 5% level of significance, the null hypothesis is accepted and the alternate hypothesis is rejected.

Decision: Since the p-value is lesser than 5% level of significance (0.000 < 0.01), therefore, the null hypothesis is rejected and the alternate hypothesis is accepted. In addition, the correlation between transparency and the performance of public organisations is linear, strong, positive and significant ($r = 0.469$).

Conclusion: This implies that inclusiveness and decent work is derived by entrepreneurs and SME's through collaborative mentoring.

16. Discussion of Findings

The findings of the study revealed that collaborative mentoring, inclusiveness and decent work among entrepreneurs will lead to economic growth which is listed in the UN 2030 SDGs. Also, the study showed that mentoring groups have a positive effect on entrepreneurship knowledge, which means that entrepreneurs joining a mentoring group, will lead to inclusiveness and economic growth. Finally, the findings of the study indicated Africa can achieve the UN 2030 SDG through collaborative men-

toring is considered and becomes adoptable by entrepreneurs and SMEs in the continent and it paves the way to collective sharing of knowledge among group members for collective prosperity and individual growth.

17. Conclusion

Collaborative mentoring programs can be a valuable tool in achieving SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), as they can help to provide individuals with the skills and knowledge they need to secure decent work and improve their economic opportunities. However, it is unlikely that a single program, such as a mentoring program, would be sufficient to solve all of the complex challenges related to SDG 8. A comprehensive and multifaceted approach that involves multiple stakeholders, including government, business, and civil society, will likely be needed to fully address the goal.

Also, collaborative mentoring programs can be an effective tool for addressing certain aspects of SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), such as promoting job creation and skills development. However, it is unlikely that a single solution, such as a mentoring program, would be sufficient to fully achieve SDG 8 and its various targets, which also include reducing inequality, promoting economic growth, and addressing forced labour and child labour. A comprehensive and multifaceted approach would likely be required to fully address SDG 8.

In summary, giving entrepreneurs and small business owners the help they need will help the African economy grow and develop. Entrepreneurship must be open to everyone for the African continent to move up the economic and human index ladder. Africa is a third-world continent with high unemployment, slow economic growth, and unequal pay for men and women. Getting rid of all the problems that make it hard for people in Africa to start their businesses will help the continent grow and create good jobs that will help the economy grow. Collaboration between mentors and mentees is important to make sure that skills and knowledge are passed down and shared between employees, entrepreneurs, business owners,

and people who want to start their own businesses. The UN SDG 8 can be reached if each African country promotes small and medium-sized enterprises (SMEs) and entrepreneurship through traditional or collaborative mentoring, exploring the reciprocity of knowledge gained at the same time by others involved in the process, and making sure that everyone is welcome at work.

18. Limitations and future recommendations

Future research may include primary and secondary data from multinational corporations and indigenous organizations that emphasize decent work practices. For this study, the scope was limited to Nigeria (Lagos State and Oyo State), therefore further studies may look at other businesses in other African countries as the study population. This extension will not only help to understand the decent work practices and execution of SDG8 sub-goals, such as equal opportunity and decent wages, but it will also assist organizations in attaining their strategic goals and accomplishing national economic development objectives.

This study has only considered using collaborative mentoring as a tool for inclusiveness for economic growth and decent work and did not consider other variations or types of mentoring relationships. Therefore further studies could be considered on other mentoring relationship tools or support systems that could be used to help businesses achieve inclusion and decent work among entrepreneurs. Furthermore, there would be a need to enlarge the geographical scope to cover other regions and states in Nigeria or even wider to encapsulate the continent, whether other mentoring relationships might be used to achieve the same goal. For this study quantitative method was used via survey technique using a questionnaire precisely, devoid of focus group interviews with SMEs. It would have been idle to compliment this quantitative method with such qualitative input to make it mixed and balanced, as it is that relying on quantitative techniques alone might not suffice to unearth all that is to be. It is here suggested that future studies should be taken among African businesses to see if the likes of peer

-to-peer mentoring relationships of even sharing economy would serve the same purpose as collaborative mentoring to drive inclusiveness and decent work for economic growth among entrepreneurs and SMEs in Africa to aid the achievement of sustainable economic development in the continent.

19. References

- Abdullahi, M., Kamarudin, M., Umar, R., Gasim, M., Wahab, N. (2018). Assessment of natural groundwater recharge in Tudun WADA local government Kano state, Nigeria. *Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 9(2S), 368. <https://doi.org/10.4314/jfas.v9i2s.25>
- Adeosun, O. T., Owolabi, T. (2021). Owner-manager businesses and youth employee perceptions. *Journal of Business and Socio-economic Development*, (ahead-of-print).
- Adeyemi, T., & Adeyemi, T. (2019). Collaborative mentoring: A strategy for achieving sustainable development goal eight among businesses in Nigeria. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(6), 416-427.
- Alvord, S.H., Brown, L.D., & Letts, C.W. (2017). Social entrepreneurship and societal transformation: An exploratory study. *Journal of Applied Behavioral Science*, Amineh, R.J., & Asl, H.D. (2015). Review of constructivism and social constructivism. *Journal of Social Sciences, Literature and Languages*, 1(1), 9-16. 53(3), 330-350.
- Armstrong, S.J., Allinson, C.W., & Hayes, J. (2002). Formal mentoring systems: An examination of the effects of mentor/Protégé cognitive styles on the mentoring process. *Journal of Management Studies*, 39(8), 1111-1137.
- Autio, E., & Thomas, L. (2018). Innovation ecosystems and entrepreneurship: Structure, function and firm behavior. *Small Business Economics*, 51(2), 501- 514.
- Ban, K. (2013). Secretary-General's remarks at a G20 working dinner on "Sustainable Development for All"(Viewed 22nd December 2021). <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2013-09-05/secretary-generals-remarks--working-dinner-sustainable>.
- Beegle, K., Christiaensen, L., Dabalen, A., & Gaddis, I. (2016). *Poverty in a Rising Africa*. Washington, DC: World Bank. World Bank. (Viewed 21st December 2022) <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22575> License
- Bhattacharya, S., Ray, P., & Kaur, H. (2018). Informality and decent work: Role of businesses. *World Development*, 110, 63-74.

- Bloomfield, J., & Fisher, M.J. (2019). Quantitative research design. *Journal of Australasian Rehabilitation Nurse Association*, 22(2), 27-30.
- Boeren, E. (2019). Understanding Sustainable Development Goal (SDG) 4 on “quality education” from micro, meso and macro perspectives. *International Review Education*, 65, 277–294. doi: <https://doi.org/10.1007/s11159-019-09772-7>
- Brashear, T.G., Bellenger, D.N., Boles, J.S., & Barksdale, H.C. (2006). An exploratory study of the relative effectiveness of different types of sales force mentors. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 26(1), 7-18. <https://doi.org/10.2753/pss0885-3134260101>
- Connor, M., & Pokora, J. (2012). *Coaching and mentoring at work: Developing effective practice: Developing effective practice*. McGraw-Hill Education (UK).
- Clark, K.R. (2018). Learning theories: constructivism. *Radiologic Technology*, 90(2), 180-182.
- Crompton, B. (2012). *The effect of business coaching and mentoring on small-to-medium enterprise performance and growth* (Doctoral dissertation, RMIT University).
- De Silva, L., Chitra S., Smark, C., & Mir, M. (2020). Sustainable Development Goals and Businesses as Active Change Agents. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 14(3), 1-5. doi:10.14453/aabfj.v14i3.1
- Digital Change Maker (2023) Collaborative Mentoring is a process, mentoring and a mentoring program. <https://www.digitalchangemakers.eu>.
- Fallah Shayan, N., Mohabbati-Kalejahi, N., Alavi, S., & Zahed, M.A. (2022). Sustainable Development Goals (SDGs) as a Framework for Corporate Social Responsibility (CSR). *Sustainability*, 14, 1222. <https://doi.org/10.3390/su14031222>
- Frey, D. F. (2017). Economic growth, full employment and decent work: The means and ends in SDG 8. *The International Journal of Human Rights*, 21(8), 1164-1184.
- Fuse, K. (2010). Variations in attitudinal gender preferences for children across 50 less- developed countries. *Demographic Research*, 23, 1031-1048. <https://doi.org/10.4054/demres.2010.23.36>
- Hakura, D., Hussain, M., Newiak, M., Thakoor, V., & Yang, F. (2016). Inequality, gender gaps, and economic growth: Comparative evidence for sub-Saharan Africa. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2882524>
- Hampel-Milagrosa, A. (2011). *The role of regulation, tradition and gender in doing business: case study and survey report on a two-year research project in Ghana* (No. 60). *Studies*.
- Holder, S.K. (2021). *Starting an online business and internet marketing 2021: Guide to setting up an e-commerce website, SEO, and digital marketing strategies*.

- Hossain, M.A., & Naser, K. (2018). The role of small businesses in employment creation in developing countries. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 8(1), 28.
- Hägg, G., Politis, D. (2017). Formal mentorship in experiential entrepreneurship education: examining conditions for entrepreneurial learning among students. In: *The Emergence of Entrepreneurial Behaviour* (112-139). Edward Elgar Publishing.
- <https://doi.org/10.4337/9781786434432.00012>
- Hoover, J.D., & Whitehead, C.J. (1975). An experiential-cognitive methodology in the first course in management: Some preliminary results. In *Developments in Business Simulation and Experiential Learning: Proceedings of the Annual ABSEL Conference* (Vol. 2).
- ILO. (2020). Decent Work and Sustainable Development Goals. Retrieved from <http://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm> (Accessed Sept 2023)
- Imasuen, K. (2022) Sample size determination in test-retest and Cronbach alpha reliability estimates. *British Journal of Contemporary Education*, 2(1), 17-19. <https://doi.org/10.52589/BJCE-FY266HK9>
- Gentry, J.W. (1990). What is experiential learning? *Guide to business gaming and experiential learning*, 9, 20.
- George, G., McGahan, A.M., & Prabhu, J. (2012). Innovation for inclusive growth: Towards a theoretical framework and a research agenda. *Journal of management studies*, 49(4), 661-683.
- Gupta, J., Vegelin, C. (2016). Sustainable development goals and inclusive development. *International environmental agreements: Politics, law and economics*, 16, 433-448.
- Jyoti, J., Sharma, P. (2015). Impact of mentoring functions on career development: Moderating the role of mentoring culture and structure. *Global Business Review*, 16(4), 700-718. <https://doi.org/10.1177/0972150915581110>
- Jyoti, J., Jammu, J.K., Sharma, P. (2016). Impact of Mentoring on Personal Learning in Indian Context. *International Journal of Academic Research & Development JAR&D*, 74.
- Kalkanci, B., Rahmani, M., & Toktay, L. B. (2019). The role of inclusive innovation in promoting social sustainability. *Production and Operations Management*, 28(12), 2960-2982.
- Kang, S., & Shankar, M. (2017). How diversity and inclusion matter in innovation: A systematic review and research agenda. *Journal of Business Research*, 77, 247-257.

- Kreinin, H., Aigner, E. (2022). From “Decent work and economic growth” to “Sustainable work and economic degrowth”: a new framework for SDG 8. *Empirica*, 49(2), 281-311.
- Kolb, A., & Kolb, D. (2018). Eight important things to know about the experiential learning cycle. *Australian educational leader*, 40(3), 8-14.
- Kuada, J. (2015). Entrepreneurial activities in Africa: Opportunities and challenges. *Private Enterprise-Led Economic Development in Sub-Saharan Africa*, 174- 185. https://doi.org/10.1057/9781137534453_14
- Laukhuf, R.L., & Malone, T.A. (2015). Women Entrepreneurs Need Mentors. *Welcome EQUELLA*. <https://radar.brookes.ac.uk/radar/file/89953f64-4007-4bf3-a28c-83a6b2743880/1/vol13issue1-paper-05.pdf>
- Mabey, N., Smith, A., & Jha-Thakur, U. (2018). Green entrepreneurship and the green economy in achieving sustainable development goals. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 24(2), 277-295.
- Marcus, R. (2021). Gender, social norms, and women’s economic empowerment. *Women’s Economic Empowerment*, 126-153. <https://doi.org/10.4324/9781003141938-8>
- Michael, N. (2021) - Draft Collaborative Mentoring: A Systems Approach to Supporting Beginning Educators
- Mishra, S.B., & Alok, S. (2022) Handbook on research methodology. The challenge of graduate unemployment in Africa. *International Higher Education*, (80), 12. <https://doi.org/10.6017/ihe.2015.80.6140>
- Msila, V. (2016). The struggle to improve schools. *Educational Management Administration & Leadership*, 44(6), 936-950. <https://doi.org/10.1177/1741143215595416>.
- Msila, V. (2015). Teacher readiness and information and communications technology (ICT) use in classrooms: A South African case study. *Creative Education*, 6(18), 1973.
- Ndyali, L. (2020). Higher education and prospects of graduates’ employability in Tanzania. *Journal of Education and Practice*. <https://doi.org/10.7176/jep/11-9-19>.
- OECD. (2015). *New approaches to SME and entrepreneurship financing broadening the range of instruments: Broadening the range of instruments*. OECD Publishing.
- Ogunrinola, I.E., Falola, H.O., & Salau, O.P. (2021). Policy Frameworks and Programmes for Sustainable Youth Employment in Nigeria. *African Journal of Economic Review*, 9(1), 45-60. <https://doi.org/10.46268/ajer.v9i1.420>

- Okorie, N.N., & Eze, J.I. (2019). Collaborative mentoring and employee productivity in Nigerian organizations. *International Journal of Management, Innovation & Entrepreneurial Research*, 5(2), 22-28.
- Olubiyi, T.O., Adeoye, O.O., Jubril, B., Adeyemi, O.S., & Eyanuku, J.P. (2023). Measuring Inequality in Sub-Saharan Africa Post-Pandemic: Correlation Results for Workplace Inequalities and Implication for Sustainable Development Goal ten. *International Journal of Professional Business Review*, 8(4). <https://doi.org/10.26668/businessreview/2023.v8i4.1405>
- Olubiyi, T.O., Egwakhe, J., & Akinlabi, B.H. (2019). Knowledge Management and Family Business Continuity: The Moderating Effect of Length of Time in Existence. *Global Journal of Management and Business Research*,19(5), 29-35.
- Olubiyi, T. O. (2019). Knowledge Management Practices and Family Business Profitability: Evidence from Lagos State, Nigeria. *Global Journal of Management and Business Research*, 19(A11), 21-31.
- Olubiyi, T.O, Egwakhe, A.J, Amos, B., & Ajayi, A.A (2019). Entrepreneurial Orientation and Firm Profitability: Evidence from Lagos State Nigeria, *IOSR Journal of Business and Management*, 21(6), 42-54.
- Olubiyi, T.O. (2020). Knowledge management practices and family business profitability: Evidence from Lagos State, Nigeria, *Arabian Journal of Business and Management Review (Nigerian Chapter)*,6(1), 23-32.
- Olubiyi, T.O., Egwakhe, J., & Akinlabi, B.H, (2019). Knowledge Management and family business continuity: The moderating effect of length of time in Existence. *Global Journal of Management and Business Research*,19(5),29-35.
- Olubiyi, T.O. (2019). Knowledge management practices and family business profitability: Evidence from Lagos State, Nigeria. *Global Journal of Management and Business Research*, 19(A11), 21-31.
- Olubiyi, O.T, Lawal, A.T, & Adeoye, O.O. (2022). Succession planning and family business continuity: Perspectives from Lagos State, Nigeria. *Organization and Human Capital Development*, 1(1), 40-52. <https://doi.org/10.31098/orcadev.v1i1.865>
- Olubiyi, T.O., (2022). Measuring technological capability and business performance post-COVID Era: Evidence from Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) in Nigeria, *Management & Marketing Journal*, 10(2), 234-248.
- Olubiyi, T.O., (2022). An investigation of sustainable innovative strategy and customer satisfaction in small and medium-sized enterprises (SMEs) in Nigeria, *Covenant Journal of Business and Social Sciences*,13(2),1-24.

- Olubiyi, T.O., Jubril, B., Sojinu, O.S., & Ngari, R. (2022). Strengthening gender equality in small business and achieving sustainable development goals (SDGs), Comparative analysis of Kenya and Nigeria, *Sawala Jurnal Administrasi Negara*, 10(2), 168-186.
- Olubiyi, T. O., Egwakhe, A. J., & Egwuonwu, T. K. (2019). Managerial roles and competitive advantage: SMEs perspective from Lagos State, Nigeria. *International Journal of Small Business and Entrepreneurship Research*, 7(3), 1-14.
- Osakwe, P. N., & Moussa, N. (2017). Innovation, diversification, and inclusive development in Africa. UNCTAD. https://unctad.org/system/files/official-document/ser-rp-2017d2_en.pdf.
- Pastore, D.L. (2003). A Different lens to view mentoring in sport management. *Journal of Sport Management*, 17(1), 1-12.
- Rosyadi, S., Kusuma, A.S., Fitrah, E., Haryanto, A., & Adawiyah, W. (2020). The multi-stakeholder's role in an integrated mentoring model for SMEs in the creative economy sector. *SAGE Open*, 10(4), 2158244020963604.
- Schroeder, P., Anggraeni, K., & Weber, U. (2019). The relevance of circular economy practices to the sustainable development goals. *Journal of Industrial Ecology*, 23(1), 77-95.
- Sharon B. (2012) Green Jobs for a growing. World Economic Forum <https://www.weforum.org/agenda/2012/06/green-jobs-for-a-growing-world/>.
- Shalini, M. (2015) Book Review *Lean in Women, work, and the will to lead* by Sheryl Sandberg.
- Shea, G. F., Woodbury, D., Pittsley, B. (2001). *Mentoring: How to Develop Successful Mentor Behaviors*. Menlo Park, CA, USA. Technology/Cengage Learning.
- Sweeney, B., & Boyle, B. (2005). Supervisory actions, job satisfaction, and turnover intentions of Irish trainee accountants. *Irish accounting review*, 12(2).
- Tantala, R. (2017). East Africa, the western Indian Ocean basin, and the world economy, 1760 to 1880. <https://apcentral.collegeboard.org/series/east-africa-western-indian-ocean-basin-and-world-economy-1760-1880> AP Central. <https://apcentral.collegeboard.org/series/east-africa-western-indian-ocean-basin-and-world-economy-1760-1880?course=ap-world-history-modern>
- Ukwueze, E., Akanbi, P.A., & Ogundana, O.M. (2020). Corporate Social Responsibility and Sustainable Development Goal 8: Evidence from Nigerian Businesses. *Sustainability*, 12(5), 1805. <https://doi.org/10.3390/su12051805>
- Ukabi, O. B., Uba, U. J., Ewum, C. O., & Olubiyi, T. O. (2023). Measuring Entrepreneurial Skills and Sustainability in Small Business Enterprises Post-Pande-

- mic: Empirical Study From Cross River State, Nigeria. *International Journal of Business, Management and Economics*, 4(2), 132-149.
- Uwem, E. I., Oyedele, O. O., & Olubiyi, O. T. (2021). Workplace Green Behavior for Sustainable Competitive Advantage. In *Human Resource Management Practices for Promoting Sustainability IGI Global*. 248–263.
- UN. (2021). #Envision2030 goal 8: Decent work and economic growth United Nations enable. Welcome to the United Nations.
- Underhill, C. M. (2006). The effectiveness of mentoring programs in corporate settings: A meta-analytical review of the literature. *Journal of Vocational Behavior*, 68(2), 292-307.
- United Nations (2018). *Economic development in Africa report 2018: Migration and structural transformation*.
- World Bank (2021). *World Bank SME finance*. <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>
- Xun, Z., Guanghua, W., Jiajia, Z., & Zongyue, H. (2020). Digital economy, financial inclusion and inclusive growth. *China Economist*, 15(3), 92-105.

Appendices: Questionnaire

MENTORING QUESTIONNAIRE

SECTION A: Demography:

Gender: Male () Female ()

Location: Lagos () Ibadan ()

Age bracket: 16 – 20 () 21- 25 () 26-30 () 31-35 () 36- 40 () Above 40 ()

Are you in a mentoring group: Yes () No ()

SECTION B

Please indicate your degree of agreement or disagreement with the statements provided here under, by putting (√) marks in the appropriate column as best represents you each column represents.

Key: SA= Strongly Agree; A=Agree; U= Undecided SD= Strongly Disagree; D= Disagree

PROMOTING COLLABORATIVE MENTORING...

S/N	STATEMENTS	SA	A	U	SD	D
	What is the role of collaborative mentoring in deriving inclusiveness and decent work among entrepreneurs for economic growth?					
1	Collaborative mentoring helps inclusiveness in entrepreneurship					
2	Collaborative mentoring supports decent work among entrepreneurs					
3	Entrepreneur economic growth is achieved through collaborative mentoring					
4	Collaborative mentoring contributes to entrepreneur participation					
	Does the mentoring group have any positive effect on entrepreneurship knowledge and economic growth?					
5	There is a benefit to being in a mentoring group					
6	Entrepreneurs gain knowledge through group participation					
7	The knowledge gained by an entrepreneur in the mentoring group helps the economic group					
8	Knowledge shared in the mentoring group has a positive effect on entrepreneurship					
	Can Africa achieve the UN SDG8 through collaborative mentoring?					
9	Collaborative mentoring will help Africa achieve 2030 SDG 8					
10	Inclusiveness and decent work is need in Africa to achieve SDG8					

Dr Marcin Jurczyk

Książka jest pracą zbiorową i obejmuje istotne zagadnienia wiedzy z kręgu nauk społecznych oraz humanistycznych. Ponadto stanowią one niezwykle wartościowy problem naukowy i społeczny. W mojej ocenie omówione zagadnienia lokują się na wysokim poziomie merytorycznym, bowiem recenzowana publikacja posiada charakter interdyscyplinarny. Autorzy w swoich analizach uwzględniają paradygmaty naukowe m.in. pedagogiki, psychologii, biznesu, literaturoznawstwa, filozofii, socjologii z bogatą literaturą z tego zakresu. Różnorodność oraz aktualność poruszonych kwestii daje podstawy, aby bez najmniejszej wątpliwości sądzić, że praca spotka się z życzliwym przyjęciem szerokiego kręgu Czytelników. Dodatkowym atutem recenzowanej pracy jest to, że zawiera ona również prace autorów zagranicznych, dzięki czemu poruszone kwestie zyskują międzynarodowe ujęcie.

ISBN 978-1-5272-9524-7

9 781527 295247